STAD, STRAAT, FEDERATIE

de AS

anarchistisch tijdschrift

Negentiende jaargang, nr. 93, januari - maart 1991.
De As verschijnt vier maal per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, Moerkapelle, ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van de AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: f24,-; buiten Benelux f30,-
Druk: Macula, Boskoop.
Zetwerk: Stichting Rode Emma, Amsterdam.
Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Reklamering: met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Redactie-adres: postbus 35061, 3005 DB Rotterdam.
Administratie-adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.
Redactie: Cees Bronsveld, Marius de Geus, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Bas Moreel, Simon Radius, Hans Ramaer.
Omslagontwerp: Detlef Greinert.
Verder werkte mee: Piet Dekker.

DECENTRAAL BESTUUR: STAD, STRAAT EN FEDERATIE

Thom Holterman

De laatste tijd wordt er veel gesproken over een nieuwe wereldrechtsorde. De vraag is of het denken over het concept rechtsorde aan anarchisten voorbij moet gaan. Wie meent van niet, verplicht zich om duidelijk te maken waaruit die rechtsorde behoort te worden opgebouwd. Het komt er op neer dat wordt aangegeven op welke wijze een libertaire organisatie die zich op decentraal bestuur baseert, een vast onderdeel van zo'n rechtsorde is.

Is het verstandig om over 'rechtsorde' te spreken, als er zoveel kritiek mogelijk is op de bestaande rechtsorde? Als dat de reden is om je niet met een concept bezig te houden, zullen we dan maar niet meteen woorden als vrijheid en rechtvaardigheid of gerechtigheid (justice) uit het libertaire jargon schrappen?
Het concept rechtsorde is tè kostbaar om het in handen van de grote vernielers - van welke nationaliteit ook- te laten. Bevinden anarchisten zich daarmee ondanks dat toch niet in een wat paradoxale situatie? Jazeker. Overigens bevinden zij zich daarbij in goed gezelschap -en dat is wel zo prettig. Dat gezelschap bestaat uit mensen die methodologisch en/of inhoudelijk een bijdrage leveren om ten behoeve van het scheppen van een gespreksbasis tussen anarchisten en niet-anarchisten over anarchistische argumenten nog eens hun gedachten laten gaan. Ik denk aan de

Italiaanse anarchist Amedeo Bertolo, met zijn 'Fanatici van de vrijheid' en de Canadese anarchist Frank Harrison met diens 'Anarchie, organisatie en schaal'.[1]

Bertolo is op zoek gegaan naar een vrijheidsconcept op basis van anarchistische argumenten, en wel zodanig dat het daarbij mogelijk is om een redelijke vorm van communicatie daarover te krijgen tussen anarchisten en niet-anarchisten -zonder meteen in een welles/nietes discussie te vervallen. Ik zoek hetzelfde te bereiken voor het concept rechtsorde.

Harrison liep de anarchistische argumenten na om aan te geven waarom libertairen een voorkeur hebben voor bepaalde organisatiestructuren. Hij stelde vast dat ze kiezen voor een organisatorisch kader waarbinnen regels worden gemaakt en toegepast, zolang maar niet wordt vervallen in nieuwe vormen van repressie. In het onderstaande zal ik materiaal aandragen ter ondersteuning van die visie.

Het is allerminst vreemd dat bij deze auteurs het aandragen van argumenten plaatsvindt vanuit teksten van de 19de eeuwse anarchistische denker P.J. Proudhon (zie *De AS* nr. 42/43) tot en met teksten van de hedendaagse Amerikaanse anarchist M. Bookchin (zie *De AS* nr. 91). De reden om daar aandacht aan te besteden is het verkrijgen van duidelijkheid omtrent de institutionele elementen in het zojuist genoemde organisatorische kader. Daarvoor zijn de antwoorden op minstens drie vragen van belang. Elk van die vragen correspondeert met de verwijzing naar een cruciaal institutioneel element. Tezamen spoort dit met de onderscheidingen die in de bekende leer van de 'trias politica' worden aangelegd.

De eerste vraag is wie er in het maatschappelijke veld beslist over zaken die ons allen aangaan; wie maakt en bepaalt de regels die gelden; hoe steekt de organisatie van de besluitvorming daarover in elkaar? De tweede vraag luidt hoe de verspreiding of samenvoeging en coördinatie van bevoegdheden is georganiseerd en welke organen die bevoegdheden krijgen toebedeeld. De derde vraag betreft de problematiek van de bescherming tegen (vermeend) onterecht gebruik of (vermeend) misbruik van bevoegdheden. Algemener gaat het om de vraag naar een stelsel van rechtsbescherming.

Op deze drie vragen moeten anarchisten antwoord kunnen geven. Het is daarbij onjuist om het bestaan van de staat te moeten vooronderstellen ten behoeve van de bedoelde antwoorden. Dat zal niet-anarchisten niet van te voren overtuigen van de mogelijkheid van een functionerende staatloze maatschappij (zonder daarbij meteen aan wanorde te denken). Evenmin zijn zij er van te voren van overtuigd dat nieuwe vormen van repressie zich per definitie niet zullen voordoen. De laatste twee voorstellingen van zaken gaan er vanuit dat libertairen niet bereid zijn in termen van orde en bescherming te denken. Is dat wel zo? Als die voorstellingen van zaken eveneens onjuist blijken te zijn, dan is de volgende vraag hoe die libertairen zich de bedoelde orde denken. Daarop ga ik in. Vervolgens is het mogelijk op de cruciale institutionele elementen terug te komen. Op die manier geef ik enerzijds aan welke samenhang er is tussen het concept rechtsorde en het door anarchisten voorgestane soort decentraal bestuur en anderzijds leid ik tegelijk de bijdragen van Bookchin, Ward en de Jong in.

ORDE

Wie een aantal uitspraken van anarchisten langs loopt, moet wel het idee krijgen dat zij 'fanatici van vrijheid' zijn en bovendien orde-fetisjisten. "Omdat ik een grote vriend van orde ben, ben ik anarchist", zegt Proudhon in zijn eerste omvangrijke werk (1840).[2] Nadrukkelijk stelt hij dat de hoogste perfectie van de samen-

leving te vinden is in de vereniging van orde en anarchie.[3] De Italiaanse anarchist Malatesta bezingt in anarchie de hoogste orde, waar hij in anarchie de hele mensheid verenigd ziet in een kameraadschappelijke gemeenschap.[4] De Duitse anarchist Mühsam meent dat in anarchie leven en werken betekent aan het leven en de arbeid de orde van de vrijheid toekennen. Orde kan slechts opgroeien uit de zelfbepaling door hen die de orde tot stand brengen. Orde uit zelfbepaling betekent hetzelfde als maatschappelijke vrijheid, zo vat Mühsam het samen.[5] Ook een rechtstheoreticus kan een dergelijke invulling aan anarchie geven, waar hij opmerkt dat het gaat om een "zeer doordachte theorie over hoe maatschappelijk te organiseren".[6]

Wordt dit niet spélen met woorden? Dat zou inderdaad het geval zijn als begrippen zoals orde en vrijheid absoluut worden genomen, Dat moeten we nalaten. Reeds Domela Nieuwenhuis wees in 1897 op het weinig zinvolle van zo'n benadering. Domela maakte die opmerking in zijn *Le socialisme en danger*.[7] Dit boek bevat de kritiek van Domela op de ontwikkeling van de sociaaldemocratie. Het verscheen kort nadat hij de Tweede Internationale had verlaten wegens de uitsluiting van de vrijheidslievende socialisten. In het voornoemde boek zet Domela het vrijheidslievende en het autoritaire socialisme naast elkaar. Hij bediscussieert daarbij het vrijheidsbegrip, om te constateren: "Absolute vrijheid is een onmogelijkheid".[8] In feite vindt hier een relativering plaats van ideeën, instituties en sociale voorwaarden, zoals die ook elders bij sommige anarchisten is te onderkennen. De naar de Verenigde Staten uitgeweken Duitse anarcho-syndicalist Rocker merkt bijvoorbeeld op dat vrijheid slechts een relatief en niet een absoluut concept is. Anarchie verwijst daarom niet naar een gefixeerd, zelf-gesloten sociaal systeem, maar naar een bepaalde trend.[9]

In dit type inzicht herken ik een methodisch relativisme dat teruggaat tot op Proudhon: laten wij nooit een vraag als gesloten beschouwen en laten wij, zelfs als onze argumenten zijn uitgeput, weer opnieuw beginnen, zo nodig met welsprekendheid en ironie.[10]

Het is enerzijds aardig om de betekenis van het idee anarchie terug te brengen tot een absoluut minimum aan woorden als 'orde zonder regering' of 'maatschappij zonder regeerders'[11], maar anderzijds begint het verhaal nu pas goed. Want dan barsten anarchisten los om te vertellen hoe die orde, die maatschappij in elkaar hoort te steken. Zo blijkt het beslist niet te gaan om een maatschappij zonder recht en dus niet om een maatschappij zonder orde.[12] Waar komt die verwijzing naar het recht vandaan? Die zit al onmiddellijk ingesloten wanneer men naar federalisme verwijst: federalisme als de vrijwillig aangegane en naar bepaalde regels verplichtende, geformaliseerde wederzijdse verbintenis tussen twee of meer autonome deelnemers. Of kortweg, bij federalisme gaat het om 'verdrag'. Bij Proudhon komen we dit ook tegen in zijn opvatting over 'overeenkomstenrecht'. Het grondbeginsel daarbij is het 'mutualisme', het beginsel van de wederkerigheid.

Het overeenkomstenrecht wordt, ook bij Proudhon, beheerst door het aloude adagium: overeenkomsten behoren te worden nagekomen. Gerechtigheid (justice) gebiedt om overeenkomsten na te komen. De overeenkomst, de afspraak is gevuld met de normatieve drang van de nakoming. Dat is de norm: iets wat men algemeen in acht genomen wil zien binnen een kring van mensen, waarvan men zelf deel uitmaakt. Als men er niet meer op kan vertrouwen dat de overeenkomst, de afspraak wordt nagekomen, dan komt de orde op losse schroeven te staan, dan raakt 'orde' zijn bestendigd karakter

kwijt. De norm geeft een idee van een behoorlijk gedrag.[13] Daarmee hebben we -in dit geval- ook een deel van het recht uit het concept *rechts*orde te pakken. Dus ik introduceer het recht niet, maar Proudhon in zijn pleidooi voor federalisme. En niet alleen dan. Al in 1840, in zijn *Wat is eigendom?* merkt hij op: "De vrijheid is anarchie, omdat het niet de heerschappij van de wil, maar alleen van ***het gezag van de wet*** (curs. ThH) erkent", en "De vrijheid is oneindig gevarieerd, omdat het alle willen respecteert, ***binnen de grenzen van de wet*** (curs. ThH)".[14]

Het leidt geen twijfel dat hier wordt gewerkt met een bepaalde functie van de wet, namelijk om interactie vreedzaam te laten verlopen en om communicatielijnen open te houden. Als het erom gaat dat alleen de heerschappij van de wil geldt, dan is communicatie onmogelijk, dan is er alleen het bevel, dan is er slechts éénrichtingsverkeer: het volgen van de heerschappij van de wil.

Het bestaan van een oneindig gevarieerde vrijheid binnen de grenzen van de wet is alleen goed denkbaar als het een open geformuleerde wet betreft of een wet die openhoudt, die toestaat. En ook een wet die noopt tot een gesprek als grenzen worden overschreden. Voor wet is hier ook gerechtigheid (justice) te lezen. Gerechtigheid is namelijk de hoogste wet. Gerechtigheid verwijst naar wederkerig verzekerde achting van de menselijke waardigheid. Gerechtigheid is daarbij niet het werk van de wet. Integendeel, zegt Proudhon, de wet is altijd slechts toelichting en toepassing van de gerechtigheid.[15]

Worden de geciteerde tekstregels van Proudhon nu ineens begrijpelijker? Iemand die aan gerechtigheid een eenduidige betekenis verleent, zal dat beamen. Echter, Proudhon heeft veel over 'justice' (gerechtigheid) geschreven, maar in een eenduidige en gesloten betekenis heb ik het bij hem niet kunnen aantreffen. Veeleer is het zo dat Proudhon de term nu eens gebruikt in de zin van een regulatief beginsel, dan weer in de zin van ordeningsfactor in maatschappelijke verhoudingen op allerlei niveaus (micro, meso, en macro).[16] Als regulatief beginsel kom je het bij Proudhon tegen bijvoorbeeld in nieuw testamentische vorm, zoals: doe anderen wat u wilt, dat men u doet; doe anderen niet, wat u niet wil, dat u gedaan zou worden.[17] Als ordeningsfactor is het te begrijpen waar het verhoudingen door de wederkerigheid ***nevenschikt***.

Bij wet en recht wordt door Proudhon sterk geappelleerd aan de normatieve kracht daarvan. En dat is wat in de huidige tijd aan recht ontbreekt. Dat komt vooral omdat recht als instrument wordt opgevat, waarmee een regering meent dat de maatschappelijke orde naar haar hand is te zetten. Tezamen betekent het voorgaande dat we met de verwijzing naar wet, mogen lezen een verwijzing naar een opvatting over de functie van de wet. Het is een opvatting die al is aan te treffen bij de Nederlandse anarcho-juriste uit het begin van deze eeuw, Clara Wichmann (zie *De AS*, nr. 70). De notie van het interactioneel rechtsbegrip komt daarbij om de hoek kijken, of zoals dat onlangs in een intreerede werd genoemd: communicatief recht.[18] Het veronderstellen van de aanwezigheid van wetten in een anarchistische maatschappij hoeft dan ook niet merkwaardig te worden gevonden, want wat is er op tegen om communicatie mogelijk te doen zijn? En het gaat immers om het opbouwen van een open, redelijke, doelmatige, menselijke orde?[19]

Het denken over het opbouwen van een menselijke orde komen we uitgebreid in de verschillende bijdragen in dit nummer tegen. Bij Bookchin vinden we daarvoor een concentratie op het confederalisme. In zijn betoog valt een dubbele tweedeling op. Het eerste type onderscheid dat hij maakt, is confederalisme versus statelijk-

heid. Het betreffen twee tegengestelde concepten van politiek-maatschappelijke structurering. Het concept statelijkheid wordt afgewezen. Het concept confederalisme ziet hij als een netwerk van administratieve raden.

In zijn nadere uitbouw van dat confederalisme hanteert hij een tweede onderscheid, te weten dat van het politiek en het uitvoerend bestuur. Er is dus een organisatie die het beleid formuleert en er is een organisatie die het geformuleerde beleid uitvoert dan wel de uitvoering ervan coördineert. Die beide organisaties vinden we terug in een radenverband. De confederale raden vormen tezamen het genoemde 'netwerk van administratieve raden'; zij belichamen het administratieve bestuur. In het betoog van Bookchin spelen slechts twee van de drie elementen van de 'trias politica' (wetgeving en uitvoering) een rol. Hij onderscheidt ze zonder ze antagonistisch ten opzichte van elkaar te plaatsen. Bij hem vullen ze elkaar in functie aan.

Het confederale concept is een 'klassiek' anarchistisch leerstuk. We komen het in verschillende varianten tegen bij Proudhon, Bakoenin en Kropotkin. Ik haal dat concept naar voren vanwege de aanwezigheid van een aantal institutionele elementen. Immers, we zouden ons afvragen of in de conceptvorming van anarchisten iets wordt gezegd over de organisatie van besluitvorming in zaken die ons allen aangaan. Dat blijkt het geval, als men bereid is de aandacht voor de formulering van beleid daartoe te rekenen. Ook is er sprake van aandacht voor de verdeling van bevoegdheden. Kennelijk zijn er mensen en organen die zich met beleidsformulering en anderen die zich met beleidsuitvoering bezighouden. Dit laatste betreft een verwijzing naar het tweede institutionele element.

Het derde institutionele element, dat van de organisatie van de bescherming, treffen we bij Bookchin niet aan. De achtergrond daarvan kan zijn dat hij het als redelijk voorstelt om aan te nemen dat mensen die in een decentralistische directe democratie leven niet van elkaar en van de uitvoerende organen te vrezen hebben. Ik heb er -als aanhanger van de 'sociale milieutheorie' (zie *De AS* nr. 17)[20]- geen moeite mee om aan te nemen dat in zo'n maatschappij, die tevens is gestoeld op communicatie en ecologische beginselen, het conflictpotentieel zal teruglopen. Maar tot nul zie ik het niet teruggebracht. Daarnaast, Bookchin kan het niet nodig vinden om iets over de 'beschermingsfactor' te zeggen, en het is ook goed mogelijk dat hij er gewoon niet aan heeft gedacht. Wie er wel aan hebben gedacht zijn onder meer Proudhon en Bakoenin.

Proudhon heeft er zelfs aan gedacht bij het aanbieden van zijn *Wat is eigendom?*. In het voorwoord bij die tekst wijst hij er op dat het niet voldoende is een bepaald systeem te verwerpen; je moet ook aangeven hoe het nieuwe systeem er uit zal zien. Wat dat nieuwe systeem betreft, zal het een systeem van gelijkheid zijn, waarin een aantal huidige instellingen zijn opgenomen, zoals *de administratieve en rechterlijke organisatie.*[21] Vervolgens heeft ook Bakoenin expliciet in zijn federale concept een rechterlijke organisatie opgenomen, die hij ter beslechting van geschillen in het leven geroepen wil zien (en wel op verschillende niveaus: provinciaal, nationaal, internationaal). Het institutionele element van de rechtsbescherming is met andere woorden zeker voorwerp van aandacht bij vertegenwoordigers van het anarchistisch gedachtengoed.[22]

RECHTSORDE

Het concept rechtsorde is opgebouwd uit een aantal basisprincipes. Die blijken in wat hier vooraf ging in de vorm van aandacht voor de institutionele elementen, aan de orde te zijn gekomen. Grondslag

voor het denken over politiek-maatschappelijke structurering is het heersen van een zekere 'orde', die wordt geschraagd door recht zoals we dat tegenkwamen bij Proudhon. Tevens troffen we institutionele elementen aan met betrekking tot de organisatie omtrent het beslissen over beleid en de verdeling van bevoegdheden (uitvoering, coördinatie). Het samenstel is (direct) democratisch van opzet en door het orde-karakter kent het een zekere bestendigheid. Het stelsel van rechtsbescherming vonden we terug in de rechtbanken, zoals bijvoorbeeld Bakoenin die in het federaal concept heeft geïntegreerd. Zij bekommeren zich om de noodzakelijke procedures om rechtsschending vast te stellen en te sanctioneren. Zo houden ze het gesprek open over wat te verstaan onder de 'grenzen van de wet'. Vatten we het voorgaande als een samenstel op, dan spreken we over een rechtsorde. Het gaat om een rechtsorde die gebaseerd is op de beginselen, waaraan een normerende, regulatieve, richtinggevende betekenis wordt toegekend. In de politieke organisatie zoals Bookchin die schetst zullen in het debat over het te voeren beleid deze beginselen nader moeten worden geoperationaliseerd. We spreken hier met andere woorden over een type rechtsorde, waarover Couwenberg opmerkt dat die zoek is geraakt, maar waar wel opnieuw groeiende aandacht voor is op te merken.[23]

Wat men nu niet moet doen is ten behoeve van het concept rechtsorde de aanwezigheid van rechtstreekse dwangmiddelen als noodzakelijk te veronderstellen (zoals politie, gevangenissen, leger). Want dat is incorrect. Het voorhanden hebben van rechtstreekse dwangmiddelen maakt géén noodzakelijk onderdeel uit van het concept rechtsorde. Men is nu wellicht geneigd te menen dat dit concept dan om die reden een utopisch karakter heeft. Dat is wat anders. Maar dan verwijs ik meteen naar de Europese gemeenschap. Daar is namelijk ook sprake van een rechtsorde, die niet beschikt over rechtstreekse dwangmiddelen. Haar enige wapen is het door haar geschapen recht. Als een EG-lidstaat zou zeggen zich niet meer aan dat recht te houden, dan is er geen apparaat om dat af te dwingen. Het betreft een orde die alleen kan terugvallen op een rechterlijke instantie, het Hof van Justitie dat een uitbouw van normatieve regels en een eerbiediging van dit recht garandeert.[24]

Het is een heel ander verhaal of anarchisten het (economisch) doel van de EG ook delen, wat niet het geval zal zijn. Maar het concept rechtsorde is niet onlosmakelijk met dat of een ander voorgegeven materieel doel verbonden. Het doel en de funderende grondnorm van een rechtsorde kunnen wisselen. Die wisseling hangt samen met de politiek keuze(s) van een beperkte (de straat, de buurt) of omvangrijker (gemeente, regio, werelddeel) groep mensen. Het concept rechtsorde past dus niet op het niveau van de Europese Gemeenschap alleen. Ook het groepscontact van een straat of buurt kan een rechtsorde genereren. Het is in dat geval de uitdrukking van het feit dat men af wil zien van het idee van de gelding van de 'heerschappij van de macht' (van een enkeling, groep, elite). Of dat voldoende lukt is een vraag van een andere orde. Wat dat aangaat zijn er meer vragen te stellen.

Als bijvoorbeeld problemen die men signaleert van statelijke en centralistische aard zijn, dan ligt in het pleidooi voor afschaffing van statelijkheid en in- en doorvoering van decentralisatie de suggestie van de oplossing van de gesignaleerde problemen. Dit mag echter niet als onproblematisch worden opgevat, wat toch een beetje als indruk achter blijft -althans bij mij- na lezing van een tekst als die van Bookchin. Want er zullen ongetwijfeld andere problemen worden opgeroepen. Voorzover die te voorzien zijn, brengt

men daarvoor het idee van de coördinatie van decentrale besluitvorming in stelling. Een van de antwoorden is dan: een federatie. Dat een federatie niet altijd een succesverhaal oplevert, zien we aan het Russische en Joegoslavische voorbeeld. Beide federaties zijn in ontbinding. Maar ook de eenheidsstaat is geen succesformule. Zonder anarchistische actie is die staat toch wel aan het versplinteren. En om de suggestie aan de hand te doen dat effectieve sturing alleen maar 'van onderop', dus vanuit maatschappelijke problemen èn de daarbij betrokkenen te realiseren is, daarvoor hoef je niet expliciet in de anarchistische theorievorming thuis te zijn.[25]

De confederale optie van Bookchin en de libertaire notie van het concept rechtsorde blijken minder abstract en utopisch dan men zou vermoeden. De Nederlandse regering bijvoorbeeld kan je niet betrappen op ook maar iets positiefs voor te hebben met betrekking tot het anarchisme. Toch is in die context een element van de problematiek te herkennen waarmee door haar wordt geworsteld. Zo heeft ze als standpunt herhaald, dat zij ten aanzien van de Europese Gemeenschap een federaal-communautaire rechtsorde voorstaat. Die Gemeenschap moet zelf weer vertrouwen op medewerking, niet alleen van de centrale organen van de lidstaten, maar meer en meer ook op die van organen van binnenlands bestuur (zoals gemeenten, provincies, regio's). Wat men nu ziet gebeuren is, dat over de hoofden van de centrale organen van de lidstaten contacten ontstaan tussen de gemeenschap en de regio's in die verschillende lidstaten. Dit heeft onder meer geleid tot een grotere aandacht voor regionale verbanden. Bij regio's in Europees verband moet men overigens grootschaliger denken dan wij in Nederland gewend zijn, en ze zullen ook een grensoverschrijdend karakter kunnen hebben, zoals de voorgestelde 'vervoersregio' Rotterdam-Antwerpen.[26]

Het is de bijdrage van de 'nestor van het anarchisme' in Engeland, Colin Ward, die in zijn in dit nummer opgenomen bijdrage wijst op de groeiende belangstelling voor het *Europa van de regio's*. Hij spreekt daarbij over Zwitserlandisering van Europa, niet uit bewondering voor Zwitserland, zoals hij zegt, maar omdat hij gelooft dat regionalisme en lokalisme de noodzakelijke begeleidende verschijnselen van federalisme zijn. Hiermee komt het idee van decentraal bestuur tot uitdrukking: in een dubbelslag richt de aandacht zich op de (relatief) autonome delen van het politieke en administratief bestuur èn op de onderlinge verhouding tussen die delen om zich tot omvangrijker delen te 'federeren'.

De rol van de gemeente wordt traditioneel in de confederale constructie sterk aangezet. Het gaat telkens weer om een opbouw vanuit de kleinst denkbare niveaus. Rudolf de Jong heeft daarvoor de straat genomen. Het was ook mogelijk geweest een uitwerking te geven van 'buurgilden' (bewonersorganisaties zouden we nu waarschijnlijk zeggen). Dit betroffen organisaties zoals die vele eeuwen geleden in Nederland bestonden ten behoeve van onderlinge bescherming en bijstand door bewoners van elkaar in een bepaalde buurt. In ons kader zou ook een behandeling hebben gepast van het stelsel van de lanenrepublieken in de omgeving van Rotterdam rond 1870. Dat betroffen lanen die behoorden tot het polderverband, maar die tevens een zekere autonomie kenden. Elke lanenrepubliek had zijn eigen reglement ('grondwet'), eigen register en een eigen, gekozen bestuur.[27] In feite gaat het in al deze voorbeelden om piepkleine rechtsordes.

In een federale constructie wordt veelal de gemeente als kleinste eenheid gekozen; de gemeente zelf is echter ook als een federaal verband te begrijpen, als men daarvoor in institutionele zin zou werken van-

uit de buurten en wijken die de stad rijk is. Het verwijzen naar de kleinere eenheden heeft mede als achtergrond dat maatschappelijke constructies voor een ieder overzienbaar moeten zijn (vandaar de herhaaldelijke verwijzing naar face-to-face relaties). In die visie wordt daarmee aan een basisvoorwaarde voldaan om tot een functionerende democratie te geraken. Het is een gedachte die je aantreft bij vele anarchisten, maar bijvoorbeeld ook bij de Zwitserse staatsrechtgeleerde A. Gasser, die een groot deel van zijn leven gewijd heeft aan de verbreiding van het idee van de 'federatie van vrije gemeenten'.[28]

ACTUALITEIT

Wat mag de zin zijn van dit themanummer? Voor een antwoord op die vraag lijkt het nuttig om een onderscheid te maken tussen twee typen activiteiten. Het eerste type activiteiten betreft het formuleren van uitgangspunten in de vorm van samenhangende gehelen van gedachten. Dat kan op allerlei terreinen liggen. Een voorbeeld is de poging die mensen van het Landelijk Anarchistisch Samenwerkingsverband (LAS) wagen om bijvoorbeeld een 'anarchistische economie' te ontwikkelen. Een ander voorbeeld is de cyclus 'Bevrijdende Economie' van de Vrije Bond, basisorganisatie voor zelfbeheer en syndicalisme. Nog een ander voorbeeld ligt in dit nummer zelf, als je denkt aan de ontwikkeling van het concept confederalisme of het concept libertaire rechtsorde. Dan het tweede type activiteiten. Daarbij gaat het om het maatschappelijk deelnemerschap. Dat deelnemerschap (bij Bookchin komen we dat tegen in zijn overwegingen om al dan niet welk soort activiteiten op lokaal niveau te ontwikkelen) zal geleid worden door de uitgangspunten, die je huldigt; dat deelnemerschap zal als intentie hebben: aandringen op transitie, op overgang naar bijvoorbeeld andere maatschappelijke verhoudingen. Bookchin spreekt in dat geval over 'confederalisme als een vloeibaar en een zich steeds ontwikkelende soort metabolisme' (metabolisme: verandering, omzetting).

De uitingsvormen van veranderingsactiviteiten zijn legio. Op momenten en plaatsten die zich daartoe eigenen, kan men al vast zelf beginnen (*Beginnen* (1906-1915), luidt de titel van een tekst van de Duitse anarchist G. Landauer). De uitingsvormen kunnen liggen op het vlak van het aandragen van bouwstenen voor constructieve kritiek met betrekking tot de zich aan ons voordoende maatschappelijke werkelijkheid. Ze kunnen ook liggen op het scholende en propagandistische vlak. Nu kan ik weer terugkomen bij het onderwerp van deze beschouwing, om mij tot slot af te vragen of deze en de overige beschouwingen in dit nummer aansluiten bij een discussie in de politieke-maatschappelijke werkelijkheid en welke zin ze hebben in het licht van welk soort activiteit.

Het zijn niet alleen anarchisten die opmerken dat het systeem niet werkt. Het zijn niet alleen anarchisten, die de nadruk leggen op decentralisatie van besluitvorming en instelling van decentraal bestuur. Anarchisten gaan uit van de autonomie van het lokaal bestuur en stellen dat het instellen van regionaal bestuur een kwestie van zelf-coördinatie vanaf de basis moet zijn (een bottom-up constructie). Tezelfdertijd woedt in Nederland de discussie tussen wetenschappers en politici onderling over precies zo'n zelfde punt. Moet regionaal bestuur van bovenaf, door de nationale wetgever, worden opgelegd of zullen gemeenten dat zelf moeten instellen (middels de Wet Gemeenschappelijke Regelingen)? Of de wijze van besturen niet meer de vorm van 'horizontaal bestuur' in plaats van 'verticaal bestuur' moet zijn, heeft eveneens de aandacht.[29]

Ook de omvang van gemeenten in relatie tot de kwaliteit van het lokale bestuur staat ter discussie. Recent onderzoek bevestigt dat de omvang van gemeenten lang niet zo relevant is voor de kwaliteit van lokaal bestuur als met name (centrale) beleidsmakers ons zo vaak willen doen geloven, concludeert een onderzoeksgroep van de Universiteit van Twente.[30]
De aandacht voor het decentraal bestuur is mede een uitkomst van de herbezinning op de taken en het sturend vermogen van de centrale overheid, zoals de regering zelf erkent.[31] Dit opent niet alleen een discussie met betrekking tot de noodzaak om een aantal bestuurlijke taken te verplaatsen naar het territoriale decentraal bestuur (zoals gemeenten en provincies), maar ook in andere richtingen. Zo is te denken aan de instelling van specifiek toegeruste organen (bijvoorbeeld de taak van de waterzuivering door een zuiveringschap laten vervullen) en ook aan de noodzaak van institutionele uitbouw van regionalisme en een federale maatschappij-ordening.[32]
Hier ligt stof genoeg om de kritiek op statelijke soevereiniteit te beproeven. In die kritiek staan anarchisten zeker niet alleen. Sedert het eind van de eerste wereldoorlog is bijvoorbeeld in de theorie van het volkenrecht eveneens een toenemende kritiek daarop te beluisteren, waar men daar een van de hinderpalen voor het streven naar vrede in ziet.[33]

Dit tezamen maakt dat in de vorm van constructieve kritiek met welgekozen uitgangspunten en dito anarchistische argumenten, is in te spelen op hedendaagse discussies die buiten anarchistische kring gevoerd worden. Dit themanummer tracht daarin op enkele onderdelen te voorzien.

NOTEN

(1) Het betreft twee ongepubliceerde teksten. De tekst van A. Bertolo is de Engelse vertaling van een paper dat hij presenteerde op het seminar 'Vrijheid, vrijheden en libertairen' (Milaan, dec. 1989). De tekst van F. Harrison is een paper gepresenteerd op een conferentie over politiek denken in Canada (okt. 1989). (2) P.J. Proudhon, *Qu'est-ce que la propriété* (1840), Paris 1966, p. 296. (3) Proudhon (idem), p. 308. (4) E. Malatesta, *Anarchy* (1891), London 1974, p. 31. (5) E. Mühsam, *Befreiung der Gesellschaft vom Staat* (1932), Berlin 1973, p. 53. (6) Z. Bankowski, 'Anarchy rule: o.k.?, in: *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, Bd. LXIII/3, 1977, p. 355. (7) F. Domela Nieuwenhuis, *Le socialisme en danger* (1897), Paris 1975, p. 154. (8) F. Domela Nieuwenhuis (idem), p. 154. (9) R. Rocker, *Anarchism and anarcho-syndicalism* (1938, gedeeltelijk aangevuld 1960), London 1973, p. 15. (10) Uit een brief van Proudhon aan Marx (dd. 17-5-1846). Over wat er aangaande de interpretatie van deze brief met betrekking tot de verhouding tussen beide heren te doen is geweest, zie onder meer F. van Peperstraten, *Marx en Proudhon. Een onderzoek naar Karl Marx' Misère de la philosophie*, Tilburg 1987 (diss.), p. 11, noot 4. De brief zelf vindt men opgenomen onder meer bij R.L. Heilbronner, *De filosofen van het dagelijks brood*, Amsterdam z.j., p. 170. (11) Bijvoorbeeld A. Berkman, *ABC of anarchism* (1929), London 1973, p. 3; H. Read, *Anarchy and order. Essays in politics*, London 1974, p. 129. (12) H. Read (idem), p. 129. (13) Dit is ook allemaal in P. Eltzbacher, *Anarchisme* (Amersfoort 1903) te lezen. In de jaren zestig werd een aantal hoofdstukken uit dit boek in brochurevorm uitgegeven. In anarchistische kring in Nederland heeft men dus wel van zijn tekst gebruik gemaakt; de implicaties voor een bepaalde libertaire rechtsopvatting zijn er in het algemeen *niet* aan ontleend. Een selectieve wijze van lezen? Moeilijker en kritischer ingesteld is J. Cattepoel, *Anarchismus, Rechts- und staatsphilosophische Prinzipien*, München 1973. (14) P.J. Proudhon (idem), p. 304. (15) P.J. Proudhon (idem), p. 69. (16) Een dergelijke benadering is aan te treffen bij L. Roemheld, 'Zur Proudhons Friedens- und Konfliktheorie', in: F. Esterbauer (u.A.; Hrsgs.), *Von der freien zum föderalistischen Europa. Festschrift für Adolf Gasser zum 80. Geburtstag*, Berlin 1983, p. 93-119. (17) P.J. Proudhon (idem), p. 68. In het nieuwe testament bijvoorbeeld Mattheus 7:12. (18) W.J. Witteveen in zijn intreerede 'Evenwicht van machten' (uitgesproken 15 feb. 1991, Tilburg). (19) Verg. B. de Ligt. 'Proudhon herleeft', in: *Naar een vrije orde. Bloemlezing uit de werken van B. de*

Ligt, Arnhem 1951, p. 182. (20) Meer daarover in de inleiding bij de bundel *Bevrijding. Een keuze uit het werk van Clara Meijer Wichmann*, samengesteld door Th. Holterman en H. Ramaer, Amsterdam 1979. (21) P.J. Proudhon (idem), p. 48. (22) Ik werk dat hier niet verder uit; meer informatie vindt men in mijn *Recht en politieke organisatie*, Zwolle 1986. (23) S.W. Couwenberg, Nieuwe hoop op staatkundige en bestuurlijke vernieuwing in het fin de siècle?, preadvies voor de eerste bijeenkomst van De Staatsrechtkring (Utrecht, maart 1991). (24) Ik werk hier met de visies op dit onderwerp van onder meer: J.V. Louis, *De rechtsorde van de Gemeenschap*, Brussel 1980; P.J.G. Kapteyn, P. Verloren van Themaat, *Inleiding tot het recht van de Europese Gemeenschappen*, Deventer 1980, 3e dr.; R.H. Lauwaars, C.W.A. Timmermans, *Europees Gemeenschapsrecht in kort bestek*, Groningen 1989; H.F. van Panhuys, *Het recht in de wereldgemeenschap. Een korte inleiding tot het volkenrecht*, Alphen a.d. Rijn 1979. (25) Verg. H. Frissen, 'De versplinterde staat: over informatisering, bureaucratie en technocratie voorbij de politiek' (intreerede; Tilburg jan. 1991). (26) Een voorstel dat de secretaris-generaal van het ministerie van VROM opperde (Ned. Staatscourant 1990, 81). Overigens bestaan er reeds grensoverschrijdende regio's tussen grensgebieden Ned./Duitsl. en Ned./België. (27) Voor een referentie, zie mijn *Andere staatsopvatting. Een anarchistisch syndroom*, Deventer 1975, p. 31, noot 1. (28) Zie uitgebreid over A. Gasser de feestbundel die ter ere van zijn tachtigste verjaardag verscheen en waarin een aantal interessante bijdragen, onder meer over Proudhon, zijn aan te treffen. Verschillende auteurs in de bundel, zoals H. Kalkbrenner, gaan uitgebreid in op de verwantschap tussen het denken van Gasser en dat van mensen als J. Althusius, C. Frantz, G. Landauer en vooral Proudhon; F. Esterbauer (u.A.; Hrsgs.), *Von der freien Gemeinde zum föderalistischen Europa*, Berlin 1983. (29) A.J. Hoekema, *Horizontaal bestuur* (preadvies voor de Raad voor het binnenlands bestuur), z.p. (Den Haag), z.j. (1988). (30) S.A.H. Denters, H.M. de Jong, J.J.A. Thomassen, *Kwaliteit van gemeenten. Een onderzoek naar de relatie tussen de omvang van gemeenten en de kwaliteit van het lokaal bestuur*, Den Haag 1990. (31) Verg. de regeringsnota 'Functioneel bestuur', Tweede Kamer 1990-1991, 21 042, nr. 4. (32) En dat op Europese schaal; verg. H.G. Wehling (red.), *Regionen und Regionalismus in Westeuropa*, Stuttgart/Berlin 1987; R. Voigt, 'Europäischer Regionalismus und föderalistische Staatsstruktur, Grundlagen, Erscheinungsformen, Zukunftsperspektiven', in: *Politik und Zeitgeschichte, B 3*, 1989, p. 19-29. (33) Verg. U. Scheuner, 'Die internationalen Probleme der Gegenwart und die nationale Entscheidungsstruktur', in: W. Hennis (u.A.; Hrsgs.), *Regierbarkeit. Studien zu ihrer Problematisierung, Bd. I*, Stuttgart 1977, p. 255-295.

DE STAD IN DE KOMENDE 25 JAAR

Colin Ward*

Vandaag is het Wereldstedebouwdag, een Frans idee dat opgang heeft gemaakt in Buenos Aires en andere steden met zulke grote stedebouwkundige problemen dat de problemen in landen zoals Nederland en Engeland er eenvoudig bij lijken. Laten we niet vergeten dat door directe actie van arme mensen in steden zoals Bogota, Lima, Caracas of Mexico Stad een niet geplande stad is ontstaan. De informele economie, de niet-officiële huisvesting, welzijnszorg en transportsystemen van de niet geplande stad zijn in de geplande stad opgenomen, hoewel het openbare planningssysteem niet bereid was de enorme druk van onderop te accepteren. Mensen maken hun eigen steden.

Deze revolutionaire gedachte brengt me op enkele bijzondere aspecten van Cornelis van Eesterens ideeën die ik vandaag wil bespreken. In zijn levensverhaal opgetekend door Franziska Bollerey las ik dat zelfs zijn adresboekje "een avontuurlijke reis door de bouwkundige en culturele geschiedenis van onze tijd" is, en de titel van mijn lezing ontleen ik aan een opmerking die hij tegenover professor Bollerey maakte over het dorp waar hij geboren is. Het dorp Kinderdijk-Alblasserdam be-

schreef hij als "een heerlijke plek om in op te groeien".

Nu wil iedereen graag dat zijn of haar kinderen aan hun ouderlijk huis terug denken als "een heerlijke plek om in op te groeien". Immers *dat* vinden we allemaal belangrijk, en niet hoe de vooruitzichten van een of andere stad in Nederland, Engeland of een ander land in de EG bepaald word door planning. Elke ouder wil een heerlijke plek om in op te groeien, en economisch succes op de internationale markt is daarvoor geen garantie. Als dat zo was zouden toeristen uit rijke landen zoals u en ik niet in grote getale naar arme landen trekken om er hun vakanties door te brengen en de overblijfselen van oude culturen te bewonderen, die zijn vernietigd door onze aanbidding van de markteconomie.

Ik wil me beperken tot slechts twee aspecten van van Eesterens lange tocht door de culturele geschiedenis van onze tijd. De eerste heeft te maken met zijn levenslange vriendschap met Arthur Müller-Lehning, secretaris van de anarcho-syndicalistische internationale, en later redacteur van de *Bakoenin Archieven* van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam. Dat was een belangrijk contact, niet alleen met de Nederlandse anarchistische traditie van mensen zoals Domela Nieuwenhuis en later Albert de Jong en Bart de Ligt, maar met de hele internationale anarchistische stroming van Proudhon, Bakoenin, Kropotkin en Malatesta.

Maar van Eesteren had een brede culturele interesse, en wat heeft dit zijspoor te maken met 'stedelijke planologie op weg naar het jaar 2015'? Het verband is in feite groter dan u zou denken. Professor Peter Hall heeft dit verband uitvoerig behandeld in zijn laatste boek, dat vorig jaar gepubliceerd werd: *Cities of Tomomorrow* met als ondertitel *An intellectual history of urban planning and design in the twentieth century.* Op bladzijde 3 van zijn boek, onder het kopje 'De anarchistische wortels van de Plannings beweging' legt Hall uit: "Met name zal in dit boek betoogd worden dat tijdens dit proces (namelijk de tamelijk late realisatie van een ideaal) een nogal monsterlijke geschiedsvervalsing heeft plaatsgevonden. Het is frappant dat veel, alhoewel lang niet alle, ideeën van de stedebouwkundige beweging voortkomen uit de anarchistische beweging die in de laatste decennia van de negentiende eeuw en de eerste jaren van de twintigste eeuw een bloeitijd doormaakte. Dat geldt voor Howard, Geddes en de Regional Planning Association of America, en voor veel navolgers in Europa. (Al gold het beslist niet voor Le Corbusier, een centralist, en voor de meeste leden van de de City Beautiful beweging, die trouwe dienaren waren ofwel van het financiële kapitaal ofwel van totalitaire dictators). Het droombeeld van deze anarchistische pioniers was niet alleen een alternatieve stedebouw maar een alternatieve maatschappij die kapitalistisch noch bureaucratisch-socialistisch moest zijn: een maatschappij gebaseerd op vrijwillige samenwerking tussen mannen en vrouwen die in kleine zelfbesturende eenheden wonen en werken."

---

* Op uitnodiging van de Nederlandse Bond van Stedebouwkundigen sprak de Engelse anarchist Colin Ward op 8 november 1990 (Wereldstedebouwdag) op de Technische Universiteit Delft over stedelijke planologie op weg naar het jaar 2015. Zijn voordracht, getiteld 'A wonderful place to grow up in', was de eerste *Cornelis van Eesteren-lezing*, die voortaan tweejaarlijks gehouden zal worden. Ward is auteur van talloze artikelen, met name op het gebied van stedebouw en planologie. Hij schreef verder onder meer: *Anarchy in Action, Housing: an anarchist approach* en *Talking Houses.* De vertaling is van Piet Dekker. In het kader van dit themanummer is gekozen voor een andere dan de oorspronkelijke titel van deze lezing. (Redactie)

Precies een jaar geleden kwam professor Hall terug op dit onderwerp toen hij precies eenzelfde bijeenkomst toesprak als we vandaag houden. Op de 75e verjaardag van het Royal Planning Institute zei hij: "De laatste vijf jaar staat de wind heel gunstig voor wat we de neo-anarchistische planningstraditie kunnen noemen; de traditie die rechtstreeks teruggaat op Patrick Geddes en Ebenezer Howard en hun spirituele vaders, Peter Kropotkin en Michael Bakoenin en Pierre-Josph Proudhon."

Net als ik sprak hij een publiek toe van planologen en stedebouwkundigen en ik weet niet of ze het met hem eens waren of zelfs maar begrepen wat de traditie was waar hij zo optimistisch naar verwees. Maar Cornelis van Eesteren had het zeker begrepen, omdat voor hem het werk van Ebenezer Howard één van *de* klassieken was van stadsplanning. En volgens Franziska Bollerey stond Patrick Geddes' stelling: 'Onderzoek vóór Plan' centraal in zijn benadering. "Telkens wanneer van Eesteren zei 'we hebben onderzocht, we hebben gevonden' verwees hij naar deze stelling."

En dit brengt me op het tweede aspect van van Eesterens tocht door de culturele geschiedenis van zijn tijd. Dit aspect is van grote betekenis voor het jaar 2015, veel meer dan de eindeloze technische fantasiën over de toekomst van onze steden die we in deze eeuw zoveel aantreffen. We vallen in slaap bij al weer een visioen van kilometers hoge wolkenkrabbers, torenflats met een landingsplaats voor helikopters op het dak, geautomatiseerde snelwegen in de stad of plastic koepels die hele steden overspannen.

We vinden ze slaapverwekkend omdat ze niet over de echt belangrijke kwesties gaan, huisvesting, transport, werkgelegenheid, esthetiek of het behoud van het milieu. Dat zijn geen technische problemen. Zoals van Eesteren benadrukte: "Planning is een kwestie van ethiek en moraliteit". Ook brengen technische oplossingen ons niet af van de overtuiging dat de bewoners zelf de toekomst moeten bepalen van de plek waar ze werken en wonen en waar ze hun kinderen grootbrengen voor wie ze een "heerlijke plek om in op te groeien" willen.

GRONDLEGGERS

Aan het eind van de vorige eeuw, in de dagen dat stadsplanning nog beschouwd werd als een sociale beweging en niet als een beroep, waren er drie opmerkelijke figuren die de hedendaagse problemen, en de problemen van het jaar 2015, hebben voorzien.

De eerste was natuurlijk Ebenezer Howard, uit wiens boek *Garden Cities of Tomorrow* (1898) we die eenvoudige kleine schema's kennen die over de hele wereld het stenoschrift van de regionale planologie zijn geworden. De tweede was die opmerkelijke Schot, Patrick Geddes, die de eerste tentoonstelling over stedebouwkunde organiseerde. De derde was Peter Kropotkin, de Russische geograaf en anarchist die met zijn boek *Fields, Factories and Workshops* (ook uit 1898) zijn tijd een halve eeuw vooruit was, zoals Lewis Mumford ons heeft laten zien. Kropotkin begreep dat door de flexibiliteit en de gemakkelijke toepasbaarheid van elektriciteit de kolossale industriestad geleidelijk aan zou verdwijnen en snelle communicatie en snel transport mogelijk zou worden. Elektriciteit *kan* de levensvatbaarheid van kleinschalige tuinbouw gecombineerd met kleinschalige industrie bewerkstelligen, en elektriciteit *kan* het ons mogelijk maken hersenarbeid en handenarbeid te combineren.

Deze drie denkers hadden richting *kunnen* geven aan de de stads- en plattelandsplanologie (Peter Hall heeft dit al geopperd), als er niet andere, veel krachtiger stromingen waren geweest. Ik wil er met

nadruk op wijzen dat deze drie mannen niet in aanmerking waren gekomen voor het lidmaatschap van de de Royal Town Planning Institute in Engeland, of van de American Planning Association, en ook niet van de Nederlandse Bond van Stedebouwkundigen. Met uitzondering misschien van Kropotkin, die aanvankelijk bekend werd als geograaf. Maar Howard was een stenograaf en Geddes een zeebioloog.

Ik vind het geweldig interessant dat voor deze drie grondleggers de planologie *niet* een beroep of een geweldige hoeveelheid wetgeving was, maar iets van het volk, een publieke hartstocht, een onderdeel van de *sociale economie.* Kunnen er steden bestaan die in sociaal opzicht en daarom ook wat energie betreft efficiënt zijn? Kropotkin beweert in zijn *Fields, Factories and Workshops* dat "als de economie zich langzaam aan ontworsteld aan het semi-wetenschappelijke stadium" deze een wetenschap zal worden die zich toelegt op de bestudering van de menselijke behoeften "en op de middelen om deze met de minst mogelijke verspilling van energie te bevredigen".

En hij beweerde dat "daarom het belangrijkste onderwerp van de *sociale* economie -dat wil zeggen de *economie van de energie die nodig is voor de bevrediging van de menselijke behoeften-* wel het laatste is dat je in concrete vorm in een economische verhandeling zult aantreffen". Toen dat boek vlak na de eerste wereldoorlog werd herdrukt stond in een nieuwe introductie dat het boek "een pleidooi is voor een zuiniger gebruik van de energie die nodig is voor de bevrediging van de menselijke behoeften, omdat die behoeften toenemen en de energiebronnen niet onuitputtelijk zijn."

In die tijd was er niemand anders die zoiets zei, maar het is precies die kwestie die onze gedachten over de toekomst van de steden zou moeten beheersen.

Ook Patrick Geddes was met zijn overtuiging dat deelname van de bevolking het belangrijkste aspect van planologie is, zijn tijd vooruit. Zijn boek *Cities in Evolution* werd geschreven in de jaren vlak voor de Eerste Wereldoorlog (toen Engeland, in navolging van Nederland, zijn eerste wetgeving op het gebied van de stadsplanologie had gekregen). Eigenlijk is het een handboek op het gebied van planologisch onderwijs en hoe mensen die ergens werken en wonen betrokken worden bij het proces van planologische besluitvorming. Toen de Engelse planologe Jacqueline Tyrwhitt meer dan veertig jaar geleden de heruitgave van dat boek verzorgde merkte ze op dat "Geddes zich niet erg druk maakte om de opleiding van de expert. Voor hem was het veel belangrijker dat de gewone burger een beeld zou hebben van de mogelijkheden van zijn eigen stad. Daarom legde Geddes er de nadruk op dat elke plaats een Stadsexpositie en een permanent centrum voor Stadstudies nodig heeft -een Uitkijk Toren (zoals hij in Edinburgh oprichtte). Een poging daartoe is nog steeds niet ondernomen, ondanks alle discussie over de noodzaak om de gewone burger bij de stadsplanologie te betrekken."

Geddes drong er op aan de stad te zien in relatie met de regionale omgeving, en hij wees er op dat planning "de ontwikkeling van een lokaal leven betekent, ... in staat om zichzelf te verbeteren en te ontwikkelen, niet iets dat van bovenaf opgelegd kan worden op basis van eenvoudige principes die op de ene plaats ontdekt kunnen worden en op een andere plaats geïmiteerd". Zijn benadering van stedelijk management kwam neer op een volledig decentralistisch standpunt. In 1912 zei hij: "Om ons doel te bereiken moet het bestuur weer terugkeren in de schoot van de gemeenschap. Hoe? Door een gewoonte van Directe Actie aan te kweken in plaats van te wachten op een officiële instantie."

In 1990 gaat het precies de andere kant op. Maar hoe zit het met het jaar 2015? Komt lokale besluitvorming dichter bij of zullen we er dan nog verder van af zijn? Ik wil u er aan herinneren dat ondanks alle politieke gepraat over een Europa van *naties* er een steeds sterkere onderstroom is richting een Europa van *regio's*. De nationale staat is bezig een anachronisme te worden, niet omdat nationale bevoegdheden worden overgedragen aan een supranationale autoriteit, maar vanwege de opkomst van regionale en lokale autonomie. (Net zoals de rest van Europa ben ik het niet eens met mevrouw Thatcher!) Ik kijk met verlangen uit naar de Zwitserlandisering van Europa, niet uit bewondering voor Zwitserland maar omdat ik geloof dat federalisme noodzakelijkerwijs gepaard gaat met een streven naar regionale en lokale autonomie.

Geddes heeft ons nog iets anders nagelaten. Een ieder die gelooft dat in de toekomst de mensen in de steden *opgesloten* kunnen worden had hij het volgende te zeggen, zeventig jaar geleden: "Ik wil iedereen eraan herinneren, ten eerste, dat de essentiële behoefte van een huishouding *ruimte* is, en ten tweede, dat de essentiële verbetering van een huis *meer ruimte* is. Hij voorspelde nauwkeurig een ontwikkeling die planologen gedurende de hele 20ste eeuw al zorgen baart en dat zeer zeker ook in de 21ste zal blijven doen.

In 1904 hield Geddes een lezing over 'Stad en toegepaste sociologie' op de London School of Economics. Degene die de discussie opende was Ebenezer Howard, auteur van *Garden Cities of Tomorrow*, die zelf de illustraties in dat boek had verzorgd waaronder de 's werelds beroemdste schema's op het gebied van de planologie.

Howard stond op en zei dat "terwijl het tijdperk waarin wij leven het tijdperk is van de grote, compacte, overbevolkte steden, er tekenen zijn van een komende verandering die zo groot en belangrijk is dat deze in de 20e eeuw bekend zal worden als het tijdperk van de *grote exodus*."

Dat was een voorspelling die heel zeker bewaarheid is. De demografische statistieken van heel West-Europa en de Verenigde Staten bewijzen dat Howard gelijk had. Deze trek vanuit de overbevolkte steden naar buiten heeft gedurende deze gehele eeuw plaatsgevonden en zal zeker doorgaan tot in de volgende eeuw. Met zijn pleidooi voor de Sociale Stad bood Howard een alternatief voor het vooruitzicht van eindeloze vervoorstedelijking. Hij noemde het een 'Groep van Steden zonder Sloppen en zonder Rook' en in zijn beroemde tekening zijn ze verbonden door een 'Inter-City Spoorweg' en een 'Inter-City Kanaal'. Nadat er tientallen jaren campagne was gevoerd voor zijn ideeën, werden pas na de tweede wereldoorlog een paar van die ideeën opgenomen in het Engelse overheidsprogramma van de New Towns. Maar natuurlijk waren veel plannen van Howard in de tussentijd verdwenen of vergeten; met name de nadruk die hij erop legde dat de nieuwe steden het gemeenschappelijk eigendom van de bewoners moesten zijn, en dat zij moesten profiteren van de stijging van de grondprijzen, niet de speculanten.

Howard had, net als Geddes en Kropotkin, een stadsgebied met meerdere kernen in gedachten, en op zijn tekening van de Sociale Stad is middenin een (weliswaar kleine) Centrale Stad te zien. Dus beschouwden Engelse planologen Londen, Birmingham of Glasgow als de centrale stad, door een groene gordel gescheiden van een kring nieuwe steden.

In werkelijkheid is de centrale stad dominant gebleven, en het ermee verbonden achterland is de forensenstad geworden. De rijken kunnen over de groene gordel heen springen en in de oude steden en dorpen verder weg wonen, terwijl de ar-

men vast zitten in wat in Engeland en Amerika meestal wordt omschreven als een 'stedelijk ghetto', dat je meestal aantreft in de naargeestige, armoedige woonwijken aan de rand van het centrum en niet in de opgeknapte binnenstad zelf.

NEDERLAND

Zoals u allen weet benijdt de rest van de wereld Nederland omdat met de Randstad Holland u het enige echte veelkernige stadsgebied ter wereld bezit. U ziet welke problemen de aanpassing aan de wereld van 2015 met zich meebrengt. Wij zien de geweldige voordelen die u uit het verleden geëerfd heeft: een stad met een groen hart en met de energiebesparende zegening van een milieuvriendelijk transportsysteem. Tenminste, in potentie!

Landen als Engeland of Frankrijk hebben een lange geschiedenis van gecentraliseerde autocratie waarin Londen of Parijs de zetel der monarchie en de regering was, het centrum van bestuur, van de zakenwereld, de financiële wereld en het transportsysteem. Deze landen vinden het moeilijk zich aan de realiteit van verspreide stadsgebieden aan te passen. Voor Nederland, met een geschiedenis die geworteld is in de vrije steden van de middeleeuwen (geroemd door Kropotkin in zijn klassieke studie *Mutual Aid*), is het veel gemakkelijker zich aan de moderne realiteit aan te passen.

Ik weet dat u somber gestemd bent over de geweldige expansiedrift van de steden romdom het groene hart waardoor er één groot stedelijk gebied dreigt te ontstaan, en over de voortdurende urbanisatie van de plattelandscentra zelf. Maar jullie pakken de problemen aan. In Engeland worden ze genegeerd vanwege een primitief geloof in de vrije markt. De problemen hier zijn niets vergeleken met de problemen die het huidige Engeland niet onder ogen wil zien: de dominantie van Londen en de steeds maar uitdijende zuid-oostelijke regio, en een transportsysteem dat volledig gericht is op de centrale stad (dat geldt zowel voor het luchttransport als voor het weg- en railtransport).

We zijn ons bewust geworden van eindige grondstofvoorraden, energiebesparing, het warmer worden van de aarde, milieuvervuiling en al die andere zaken op onze overvolle agenda. Als we de blik richten op de 21e eeuw zien we soortgelijke problemen. De Nederlandse regering verwacht net als de Britse regering dat de Europese economie zal groeien en dat het nationale aandeel in de wereldeconomie zal toenemen. Maar elders zullen sommige landen er op achteruit gaan.

Het is een groot probleem hoe we de sprong moeten maken naar een toekomstige economie die zichzelf in stand houdt, en overal ter wereld maakt een minderheid van serieus denkende mensen zich daar zorgen over.

Er is geen tomeloze fantasie voor nodig om te voorspellen dat in het jaar 2015 alle politieke partijen in alle Europese landen groene partijen zullen zijn. Maar ze zullen pleiten voor verschillende tinten groen. Er zullen bijvoorbeeld voorlichtingscampagnes komen waarin ons wordt verzekerd dat een bepaalde economische activiteit, welke dan ook, gerechtvaardigd is. Immers, de werkgelegenheid is erbij gebaat en er worden nieuwe afzetmarkten veroverd, en zo verdienen we dan het geld dat nodig is voor kostbare maatregelen tegen de vervuiling.

Aan het andere eind van de schaal zullen er *misantropische* groenen zijn. Ik kies dat woord, want het betekent 'mensenhaters' en in rijke landen zoals de Verenigde Staten zijn er al mensen die hun medemensen haten omdat ze de natuur vernielen.

Tussen deze twee extremen in bestaat een zeer veel voorkomende houding die bekend is als het NIMA-isme, wat betekent Niet In Mijn Achtertuin. Die houding is

zowel in Amerika als in Engeland wijd verspreid en zal dus ook wel in Nederland voorkomen. Deze houdt in: "Ik heb een huis gebouwd in het bos, of een oude varkensstal of schuur veranderd in een aantrekkelijke villa, en ik ben vastbesloten om het uitzicht op de velden, bossen en bomen dat ik vanuit mijn slaapkamer heb voordat ik in mijn Audi naar mijn werk in de stad ga door niemand te laten belemmeren."

MOBILITEIT

De taak van planologen, als dienaren van de gemeenschap, zal steeds moeilijker worden. Maar wat wil de gemeenschap precies?

Zelf heb ik mensen gekend die op hun 21ste de verstikking van hun ouderlijke huis zijn ontvlucht, weg uit een buitenwijk, en gingen wachten op de revolte van het stadsproletariaat, om op hun 31ste God te loven en bonen te telen op het platteland. Het probleem is dat ze op hun 41ste weer terug in de stad zijn om er als adviseur te werken en de gedachte te verbreiden dat de mensen dicht op elkaar moeten wonen en te voet naar hun werk moeten gaan. Op hun 51ste zijn ze terug in een buitenwijk, bezig met het grootbrengen van een tweede gezin en wachtend op de VUT.

Wat leert ons dit? Dat ons kostbaarste bezit als het gaat om onze omgeving mobiliteit is, en dat we die beslist niet prijs willen geven, of het nu gaat om persoonlijke, sociale of ideologische mobiliteit.

Mensen veranderen. En hun behoeften veranderen niet willekeurig. Als hun rol in de levenscyclus van het gezin verandert, verandert ook de woonomgeving die ze geschikt vinden, helemaal afgezien nog van veranderingen in de manier waarop ze in hun levensonderhoud voorzien.Het soort mobiliteit dat we kunnen plannen als een sociaal goed voor iedereen is nu juist het eenvoudigste soort mobiliteit: transport -de vrijheid om te gaan.

Nu hebben uw en mijn voorvaderen in de 18e eeuw ontdekt dat één enkel paard twee ton op een vlakke weg kan voortbewegen, tien ton op rails en tachtig ton over water. Transport over water was dus het meest efficiënt qua energie als het gaat om zware bulkgoederen, en reizen per spoor het efficiëntst als het gaat om het snel en massaal vervoeren van mensen.

Als we willen voorzien in de menselijke behoeften met zo weinig mogelijk verspilling van energie dan is en blijft het een feit dat elke PK, maakt niet van welke bron afkomstig, op rails vijf maal efficiënter is dan op de weg. Er zijn natuurlijk ook transportmiddelen die alleen gebruik maken van menselijke energie: het spreekt voor zich dat elke stad voorrang dient te geven aan voetgangers en fietsers.

Het ene stadsplan bevordert efficiënt openbaar vervoer terwijl een ander stadsplan dit juist belemmert. De beroemde Indiase architect en planolooog Charles Correa, wiens (ere-) baan als planoloog van New Bombay onze eigen problemen gemakkelijk doet lijken, schetst een veelzeggend onderscheid tussen twee steden. In New Delhi kan er door het ontwerp van deze stad, een erfenis van het imperialisme, geen goedkoop systeem voor massa transport bestaan. In New Delhi, zegt hij, "kan men het beste individueel mobiel zijn (hetzij door het bezit van een auto hetzij door het bezit van rolschaatsen met straalaandrijving)". Bijna alle mensen die de besluiten nemen in India hebben een auto, en daarom vinden ze Delhi een 'betere' stad dan Bombay. Maar Bombay is een lineaire stad waarvan de groei feitelijk bepaald is door de bouwers van de twee evenwijdig lopende spoorlijnen, en waarover de bewoners zich op een gemakkelijke en goedkope manier kunnen verplaatsen.

Soortgelijke vergelijkingen kunnen we dichter bij huis maken. Londen is een *con-*

centrische stad. De vervoersproblemen van Londen *kunnen* worden opgelost door enorme overheidsinvesteringen in het openbaar vervoer, tesamen met het soort 'ontmoedigingsbeleid' waarmee Nederlandse en Duitse steden als eerste zijn begonnen, plus een beleid van 'deconcentratie'. De Randstad Holland daarentegen is een enorme lineaire stad, en ondanks het feit dat u zich allen bezighoudt met de *problemen* ervan, biedt het een model van hoe te voorzien in de behoefte aan individuele mobiliteit.

Maar natuurlijk zijn we nog in andere aspecten van ruimtelijke ordening geïnteresseerd dan alleen vervoer. Mijn vriend Ian Bentley, van het Gemeenschappelijk Centrum voor Stadsplanning aan de Technische Hogeschool van Oxford, kent u misschien als co-auteur van het boek *Responsive Environments*. Nog maar een maand geleden besprak hij de "complexe situatie op het gebied van de ruimtelijke ordening" die zal ontstaan uit de noodzaak om menselijke *en* ecologische belangen te integreren. Hij zei: "De culturele essentie van moderne industriële maatschappijen bestaat uit de waarden vrijheid en individuele keuzemogelijkheid. *Op dit moment* worden die waarden in de praktijk gebracht middels een consumptieve levensstijl. Deze levensstijl is funest voor het milieu, maar als we dit probleem willen aanpakken kunnen we de waarden zelf niet negeren. We moeten als planologen een evenwicht zien te vinden tussen menselijke verlangens en de effecten ervan op het milieu."

Hij doet zijn uiterste best om de verantwoordelijkheid die planologen ten opzichte van het milieu hebben terug te brengen tot acht punten. Dat zijn: efficiënt omspringen met energie, flexibiliteit, schoonheid, bescherming van dieren die in het wild leven, toegankelijkheid, vitaliteit, gevariëerdheid en leesbaarheid.

Nu zijn dat bepaald niet de eisen die aan Cornelis van Eesteren gesteld werden toen hij Groot Amsterdam ontwierp, of aan Steen Eiler Rasmussen toen hij Groot Kopenhagen ontwierp, en beslist ook niet aan Patrick Abercrombie toen hij Groot Londen ontwierp. Welke betekenis hebben ze voor planologen, nu of in het jaar 2015 ?

MILIEUBELEID

Wat betreft efficiënt omspringen met energie en veerkracht zegt Ian Bentley dat twee factoren van belang zijn: "De externe energie die nodig is om een gebouw te construeren en te gebruiken moet zo gering mogelijk zijn; en het gebruik van alternatieve energie -in het bijzonder zonne-energie- zo groot mogelijk. Er kan nog efficiënter met energie worden omgesprongen als gebouwen en stedelijke ruimten *flexibel* zijn; in staat om zich aan te passen, in plaats van dat ze gesloopt en weer opgebouwd worden telkens als onze aspiraties veranderen."

Wat bedoelen we met schoonheid, en bescherming van dieren die in het wild leven? Bentley vindt dat "milieuverontreiniging en het kappen van bos voor de uitbreiding van steden een negatief effect heeft op veel levende wezens. Slechts een paar ondernemende soorten die zich gemakkelijk aanpassen kunnen overleven. De mensen verliezen het contact met (en het respect voor) de natuur, met name omdat sommige soorten -ratten, duiven, kakkerlakken- gevaarlijk worden voor mensen in een stedelijke omgeving". Hij vindt, ongetwijfeld net zoals de rest van ons, dat in het wild levende dieren nodig zijn in de stad. Er moet ruimte zijn voor roofdieren, en het is nodig dat er een zo direct mogelijke verbinding komt met nabijgelegen wildgebieden zoals hagen en waterreservoirs. Wat opgaat voor dieren, vogels en insekten gaat natuurlijk ook op voor het plantenleven. Bij een goed beleid zullen er, zoals hij zegt "ononderbroken

'groene' corridors komen, van de dichst bebouwde gebieden tot de grootste open ruimtes, voor het verspreiden van verontreiniging en het filteren van stof."

Toegankelijkheid, vitaliteit en gevariëerdheid zijn gemakkelijk te begrijpen. We beseffen allemaal dat "geen enkele plek de mensen een keuze kan bieden tenzij die plek toegankelijk is." Vitaliteit houdt in dat er andere mensen aanwezig zijn. Gevariëerdheid betekent dat elke plek een aantal keuzemogelijkheden biedt. Het laatste punt, leesbaarheid, wordt het best omschreven door Kevin Lynch in zijn boek *The Image of the City*. Daarin onderscheid hij een paar sleutelelementen die mensen gebruiken om hun weg te vinden in een stad.

U en ik kennen een stuk of wat van die woordenlijstjes die de essentile kenmerken van intelligente, sociaal verantwoorde stadsplanning beschrijven. Maar als we een onbekende omgeving bezoeken treffen we geen van die kenmerken aan. Er zijn professionals ingehuurd en er is overdadig veel geld besteed aan nieuwbouwprojecten, maar er is een *onverantwoordelijke* omgeving geschapen die geen rekening houdt met de soort veranderingen waarin wij geloven. Soms leidt dit tot een nostalgisch verlangen naar de compacte en duidelijk afgebakende stad van vroeger. Maar energiebewustheid eist spreiding. Bijna een kwart eeuw geleden bracht de Amerikaanse anarchist en milieu-activist Murray Bookchin een nieuw argument voor de verspreide, meerkernige stad naar voren, namelijk energiebesparing. Lang voor de meeste mensen ook maar de geringste belangstelling hadden voor dit onderwerp merkte hij op:

"Het kost enorm veel kolen en olie om een grote stad in stand te houden. Zonne-, wind- en getijden-energie daarentegen zijn slechts in kleine hoeveelheden beschikbaar. Het valt moeilijk te geloven dat we ooit in staat zullen zijn om zonnecollectoren te ontwerpen die eenzelfde hoeveelheid energie kunnen leveren als een stoomcentrale levert. Ook kun je je nauwelijks een voorstelling maken van een windmolenpark dat genoeg elektriciteit levert om Manhattan van licht te voorzien. Als huizen en fabrieken dicht opeen staan zullen apparaten die schone energiebronnen gebruiken waarschijnlijk slechts speeltjes blijven. Maar als de steden minder groot zijn en verspreid over het land liggen, kunnen die apparaten gecombineerd worden om ons te voorzien van alle gemakken van een industriële beschaving. Om zonne-, wind- en getijde-energie effectief te kunnen gebruiken, moet de reuzenstad verspreid worden. Een nieuw type gemeenschap, op maat van de natuur en de middelen van een streek, moet de hedendaagse naar alle kanten uitdijende stedelijke gebieden gaan vervangen."

Maar wie moet de gemeenschap aanpassen aan de natuur en de hulpbronnen van een streek? In de praktijk is dat de verantwoordelijkheid van de planologen die in dienst zijn van de centrale, regionale en plaatselijke overheden. En het beleid dat zij voeren wordt niet zozeer bepaald door het verkiezingssysteem, als wel door de mate waarin de bevolking in zijn geheel zich bewust is van deze kwesties.Daarom had Geddes gelijk dat hij de nadruk legde op de burgers, en niet op de ambtenaren die voor de stadsplanning zorgen.

Een week geleden is er in Engeland een boek gepubliceerd met als titel *The Dirty Man of Europe*. (De auteur is Chris Rose en de uitgever is Simon & Schuster). In dit boek wordt uitgelegd waarom Engeland een belangrijk exporteur van vervuiling is en de grootste producent van zwaveldioxide in Europa, enzovoorts. Hoe komt Engeland daar zo gemakkelijk van af? Een van de antwoorden die deze Engelse auteur geeft is: door publieke onwetendheid. En hij benadrukt, misschien dat het

uw trots streelt: "In Nederland werd in 1985 een informatiecampagne gehouden om aan het grote publiek uit te leggen dat er aanzienlijke investeringen nodig waren om de zuuruitstoot van de industrie en de energiecentrales te verminderen."

Maar terug naar van Eesteren. In 1958 zei hij: "Vergeleken met nu was toen ik jong was de Rijnvallei een liefelijk oord. In de Rijn kon je nog vissen op zalm. Maar nu zijn de zalm en de steur verdwenen omdat de Rijn veranderd is in een enorm riool, het riool van Europa. Ik ben geshockeerd en beledigd door de manier waarop de Rijnvallei is veranderd."
Ik weet zeker dat u niet tevreden bent met de uitgangspunten van de internationale overeenkomst ter bescherming van de Rijn: BBTZEK, wat betekent *Best Beschikbare Techniek Zonder Exorbitante Kosten*, voor zover het de chemische bedrijven langs de rivier betreft. Toch hebben Duitsland, Frankrijk, Zwitserland, Luxemburg en Nederland in het Rijn Actie Plan overeenstemming bereikt over de formule BBT, *Best Beschikbare Technologie.* U en uw enthousiaste medestanders onder de bevolking zullen meer bereiken als de publieke druk gehandhaafd blijft.
Persoonlijk ben ik jaloers op Nederland vanwege het Nationaal Milieubeleids Plan, waarin doeleinden worden genoemd en data waarop die bereikt moeten zijn. Ik weet zeker dat u er niet tevreden mee bent, maar vergelijk het eens met Engeland waar elk besluit over wat dan ook wordt uitgesteld. Dat heeft u niet aan uw politici te danken maar aan het feit dat het grote publiek goed op de hoogte is van belangrijke kwesties.
De weg naar een ecologisch gezien levensvatbare economie zal lang en moeilijk zijn, en ik betwijfel of in 2015 het doel bereikt zal zijn. De mensen die zich beroepshalve met planning bezighouden kunnen het standpunt innemen dat zo'n economie niet bestaat, of dat het eenvoudigweg hun taak is om 'neen' te zeggen tegen initiatieven van de bevolking, of 'ja' tegen initiatieven van het internationale kapitaal. Of ze kunnen vooraan staan temidden van de milieu-opvoeders en ons op weg helpen naar het transport- en industriebeleid, het werkgelegenheids- en huisvestingsbeleid van de volgende eeuw. Ik heb al gerefereerd aan Cornelis van Eesteren's overtuiging dat "planning een kwestie is van ethiek en moraliteit".
Er bestaat een milieu-ethiek (of als deze niet bestaat moeten we er een uitvinden) die van onze toekomstige woonomgeving "een heerlijke plek om in op te groeien" kan maken.

LITERATUUR

F. Bollerey, 'Cornelis van Eesteren in Close-Up', *Revista Urbanismo* 1990.
P. Hall, *Cities of Tomorrow*, Oxford 1988.
E. Howard, *Garden Cities of Tomorrow* (1898), London 1946, 1970.
P. Kropotkin, *Fields, Factories and Workshops* (1898), London 1985.
P. Geddes, *Cities in Evolution* (1915), London 1949.
E. Howard, discussie op een bijeenkomst op de London School of Economics 18 juli 1904. herdrukt in H. Mellor (red), *The Ideal City*, Leicester 1979.
P. Kropotkin, *Mutual Aid: A Factor in Evolution* (1902), London 1985.
Ch. Corea, *The New Landscape*, London 1989.
I. Bentley e.a., *Responsive Environments*, London 1985.
I. Bentley, 'Ecological Urban Design', *The Architects Journal* 24-10-1990.
K. Lynch, *The Image of the City*, Cambridge Mass. 1961.
M. Bookchin, *Post-Scarcity Anarchism*, London 1974.
Ch. Rose, *The Dirty Man of Europe*, London 1990.

HET RECHT OP DE STRAAT

Rudolf de Jong*

In de jaren zestig is de straat[1] herontdekt en heroverd als terrein van politieke en culturele acties: sit-downs, happenings, provocaties. Ogenblikkelijk kregen de ban-de-bommers, provo's en andere demonstranten te horen: "jullie brengen de politiek op straat en dat deden de fascisten ook!" En: "de democratie hoort niet op straat thuis!" Groot misverstand over de straat, over het fascisme en over de democratie ligt in deze verwijten opgesloten. De fascisten brachten niet de politiek op straat maar het geweld, de laars, en daarmee trapten zij de politiek en de democratie van de straat af. Waar dictatuur heerst, zwijgt de straat, spreken de mensen in bussen en treinen niet over politiek en verschijnen aan de peripherie van het straatgebeuren -de café's, de kappers- de bordjes: "Hier spreekt men niet over politiek", zoals Nederland deze ook in de bezettingstijd gekend heeft. In de dagen dat de Stalinterreur op zijn hevigst was -zo gaat het verhaal- hoefde men iemand in de ondergrondse maar strak aan te kijken om hem in panische angst te brengen en dorsten de mensen op straat nauwelijks meer naar elkaar te kijken: hier is de straat gehele vernietigd, van zijn sociale functie: vreedzame ontmoetingsplaats, beroofd.Het nazisme is zo ver gegaan de mens volledig te isoleren van de straat, hem deze te ontnemen: de 'jodenster'. Ook in het verleden hebben autoritaire regimes een diepe angst gehad voor de straat met zijn onorde. Het absolute koningschap in Europa ziet men gesymboliseerd in de groeiende verwijdering tussen de paleizen en de straat: de dwingburchten in de steden, zoals het Steen in Gent en Antwerpen, de Tower in Londen, het ommuurde Kremlin, de Bastille van Parijs.

In Florence ziet men het zich doorzettend absolutisme in het verschil in ligging ten opzichte van de straat van het palazzo Vecchio en het Medicipaleis enerzijds en het Pittipaleis (met de vluchtweg erheen die geheel los van de straat staat) anderzijds. Het Escoriaal en het Versailles van de zonnekoning liggen tenslotte ver van alle straatgewoel.

Maar ook thans nog, zodra de autoriteit werkelijk bedreigd wordt, komt de angst voor de straat naar boven. De staat van beleg betekent dat de straat 'verboden' wordt: avondklok; optochten, demonstraties en samenscholingen verboden. Het recht op de straat wordt ontkend. Een proclamatie van de Berlijnse politie uit 1910 tegen kiesrechtdemonstraties luidde: "Er wordt het 'recht op de straat' afgekondigd. De straat dient echter uitsluitend voor het verkeer. Bij tegenstand tegen de staat volgt het gebruik van wapens. Nieuwsgierigen zijn gewaarschuwd".[2]

Anderzijds is het juist de democratie die op straat geboren werd. Om nauwkeurig te zijn: op de markt. Letterlijk. Die markt - meer dan 2500 jaar oud- ligt er trouwens nog en men kan hem gaan bekijken: het is de Agora in Athene. Overal waar sprake is van een zekere mate van vrijheidsrechten voor de burgers, vinden we iets van die vrije straat, van die Agora terug; van het forum in Rome tot de speakerscorner in Hydepark (waartegen zich dan ook het geweld van Britse fascisten richtte in de jaren dertig) en het Amstelveld in Amsterdam. De tuin van het Palais Royal in Parijs -open naar de straat zodat iedereen

---

* Dit artikel is een bewerking van een beschouwing die in 1972 verscheen in de catalogus van de tentoonstelling *De straat: vorm van samenleven*, gehouden in het Van Abbe-museum in Eindhoven.

er komen kon, maar particulier bezit van de oppositionele hertog van Orleans- was het eilandje van vrijheid in het absolutistisch geregeerde Frankrijk, waar de Franse revolutie voor het eerst een 'stem' kreeg, onder andere door de mond van Camille Demoulins.

Ook in het verdere verloop van de revolutie, speelt de straat een hoofdrol. Het zijn niet de clubs van Girondijnen en Jacobijnen, de ideologen, die de revolutie voorwaarts stuwen, maar het is de straat. De straat -de marktvrouwen- halen de koning uit Versailles naar de hoofdstad, de straat brengt de Bastille ten val. Het democratische moment van de Franse revolutie ligt ook niet bij de staten generaal, de nationale vergadering of de conventie, maar dichter bij de straat, bij de communes en, meer direct, bij de zichzelf besturende districten en secties van Parijs, de buurten. Hier werden, direct vanuit de straat, voor het eerst socialistische en sociale maatregelen in de praktijk gebracht: het recht op arbeid en bijstand, maximum prijzen en de toevoer van brood en andere levensbehoeften enzovoort.

Tijdens de Commune van Parijs in 1871 zijn het weer de buurt- en wijkcomité's die dit soort sociale besluiten nemen en in praktijk brengen. De democratische en socialistische massabewegingen in Europa en de Verenigde Staten zijn niet denkbaar zonder de straat: colportage, demonstraties en meetings, affichering. Vaak ging de strijd om het veroveren van deze rechten of tegen aantasting ervan. Op straat waren de sociale tegenstellingen te zien. In memoires van socialisten en in jubileumnummers van oude socialistische kranten kan men nalezen hoe de eerste kennismaking met de socialistische beweging dikwijls op de straat tot stand kwam: door colporteur, door demonstraties, door het optreden van politie, soms door het straatlied. Ook in de jaren zestig kwam de politieke actie op straat om verdergaande democratisering te verkrijgen.

Het begon in Montgomery in de Verenigde Staten met de befaamde boycot van het openbaar vervoer -toch ook een verlengstuk van de straat- teneinde gelijke rechten voor de zwarten te krijgen. Het was het begin van de beweging van Marten Luther King. De Provo's brachten in Amsterdam het herstel van allerlei vrijheden die in de jaren dertig, in een periode van democratische teruggang, aan de straat ontnomen waren: demonstraties, colporteren...zitten. De opstand van Berkeley begon als protest tegen een aanslag op de vrijheden van de campus als vrije straat.

In de derde wereld speelt de straat een grote rol; op 'ouderwetse' manier. De Kasbah van Algiers in de Algerijnse bevrijdingsstrijd: door de straat op te gaan hielden de Algerijnen later een burgeroorlog tussen Ferhat Abbas en Ben Bella tegen en herriepen de Egyptenaren Nassers besluit om af te treden na de zesdaagse oorlog. De straat stelde zich te weer tegen het imperialisme van Rusland in 1956 in Boedapest, in 1968 -op geheel andere wijze- in Praag.

Een hoogtepunt in West-Europa was de Parijse studentenrevolutie van 1968, toen men op de straat terug zag komen: affiches als politiek wapen, kunstuiting en informatiebron; straatdebatten; de straat als feestterrein en nieuwsbron, straattheater, actiecomité's en hèt klassieke verdedigingsbouwwerk van de straat: de barricade. 'De macht ligt op straat' was een leuze van Parijs. De politie, de staat, had zich teruggetrokken van de straat.

ONORDE

Sedert Parijs 1968 is de straat niet meer weg te denken uit de politieke en sociale strijd. Nederland -toch een rustig landje- heeft de afgelopen twintig jaar een vroeger ondenkbare 'cultuur' van 'straatstrijd' gekregen, met ontruimingen, krakersrellen, buurtstrijd en bijna symbolisch de in-

huldigingsdag van Beatrix als koningin in 1980 als hoogte (of diepte-) punt. Nieuwe vormen en technieken van straat repressie -de ME- ontstonden en ook nieuwe vormen van verdediging.
De straatstrijd is niet alleen gewelddadig. Denk aan de grote vredesdemonstraties begin jaren tachtig in Amsterdam en Den Haag. De geweldloze straatstrijd van de 'dwaze moeders' in Argentinië ondermijnde de militaire dictatuur meer dan de stadsguerilla. De omwentelingen in Oost-Europa begonnen met een 'de straat opgaan' van de mensen, met als tweede stap het omverhalen van de straatsymbolen - de standbeelden- van de dictatuur en de macht: in Boedapest in 1956, in Tirana in 1991. In China is de straat -muurkranten, de vreedzame bezetting van het plein van de Hemelse Vrede- hèt slagveld bij uitnemendheid als het verzet tegen het regime oplaait.

De straat aan de macht! Het is eigenaardig, maar de leuze ontstond op het moment dat de straat leek dood te gaan. Daarmee kom ik aan mijn eigenlijke onderwerp, de ontwikkeling van de straat in de negentiende en twintigste eeuw. Kort samengevat is deze als volgt: Aanvankelijk werd -met de toenemende differentiatie van economische en sociale functies- het straatbeeld bijzonder levendig, misschien bloeiender dan ooit tevoren. De verscheidenheid van economische en sociale vormen kwam men op straat tegen.
Daarna ging het bergafwaarts met de straat. De verdere differentiatie van het economische leven was niet langer zichtbaar op straat. Integendeel, deze verarmde doordat allerlei functies verdwenen en doordat de straat zelf een proces van differentiatie onderging. Er kwamen allerlei soorten van straten voor de verschillende sociale functies: verplaatsen, winkelen, wonen en werken. En wat de straat juist zijn eigenheid, zijn karakter gaf, was het samenkomen, het naast elkaar bestaan van allerlei uitingen van maatschappelijk leven: mensen die werken, mensen op weg, spelende kinderen, flaneurs (dit woord bestaat al bijna niet meer) enzovoort, met allerlei soorten van straatmeubilair, verkeers- en transportmiddelen.
Dit alles op grondslag van wat ik onorde zou willen noemen (de term vond ik bij Kropotkin); dat wil zeggen geen chaos, ook geen strak gereglementeerde orde, maar een samenspel -niet zonder botsingen- dat zijn eigen orde zoekt en schept, van geval tot geval aan de hand van enkele algemeen aanvaarde afspraken. De verhouding tussen de mensen is er een van halve anonimiteit (maar zonder vreemdheid) en halve bekendheid.
Een interessante studie zou te maken zijn over het beeld en de betekenis van de straat in literatuur en kunst. De straat in de eerste periode van het industriële tijdperk, waarop de grote maatschappelijke differentiatie nog samenkwam, komt men tegen in romans van Dickens, Victor Hugo, Dostojewski, Zola. De straatscenes, straatbeelden, spelen hier steeds een zeer belangrijke, soms een heel zelfstandige rol. In de literatuur die later ontstond lijkt de straat van veel minder belang te zijn: alleen als jongens een hoofdrol spelen komen we de straat tegen.
Het Amsterdam van circa 1900 was voor de schilder Breitner nog een zeer positieve bron van inspiratie. Bij Frans Masereel is de straat een bron van eenzaamheid en bij de surrealist Willink is de lege straat een vast thema. Van deze doodse straat - ook bijvoorbeeld te zien in de droom waarmee Bergmans film *Wilde aardbeien* begint- gaat een gevoel van totale verlatenheid en totalitaire dreiging uit.[3] Beelden van de bezettingstijd van gewapende soldaten of tanks in lege straten suggereren de beklemming van de terreur veel sterker dan beelden van straatgevechten of zelfs razzia's. In boeken over de bezet-

tingstijd is de straat als dreiging, vol gevaar, ook volop aanwezig, bijvoorbeeld in *Het bittere kruid* van Marga Minco.

Laat ik proberen na te gaan hoe de afbraak van de straat is gegaan en beginnen met wat er uit de straat verdwenen is, geheel of goeddeels. (Twintig jaar geleden noemde ik de volgende acht punten. Hoewel er sindsdien veel beweging in is gekomen, laat ik ze toch hier ongewijzigd volgen om er later op terug te komen.)

(1) De dieren en de natuur. Honderd jaar geleden scharrelden er nog kippen rond op wat nu het Rembrandtsplein heet in Amsterdam. In de buitenwijken kwam nog een melkboer met de koe langs de huizen. Nu zijn ook de paarden en de honden verdwenen, alleen vogels konden zich handhaven. De afstand tot de natuur aan de stadsrand werd met de groei van de steden steeds groter.

(2)Straatberoepen. Venters, de slagersjongen, klusjesmannen en sjouwers, bedelaars en straatartisten, de buurtagent, het waren tegelijk straatfiguren: de 'aapjeskoetsier', de 'slagersjongen', de colporteur. Het zijn deze straatberoepen geweest die de straat zijn levend karakter hielpen geven. Andere straatberoepen -die zich gemakkelijker lieten reglementeren- bleven. Zo heeft de buurtmarkt zich kunnen handhaven. De taxichauffeurs, de bestelwagenrijder kwamen als nieuwe beroepen, maar zijn -door de snelheid en het afgesloten zijn van de auto- veel meer geïsoleerd van de straat.

(3) Beroepen aan de straat -die de straatwand bepaalden- zoals de werkplaatsen van kleine bedrijfjes, de smid, de schoenmaker enzovoort. Hun uithangborden ondergingen hetzelfde lot. De kantoor- en bankgebouwen die er voor in de plaats kwamen maakten de straatwand tot een dode muur. Alleen de winkels handhaafden zich en hun etalages werden zelfs veel boeiender en spectaculairder.

(4) Feesten en ontspanning. Het straatlied en straatmuziek. De kermis.

(5) Allerlei aspecten van het leven die eens op straat zichtbaar waren: dronkenschap, opbrengen van wetsovertreders, nieuwtjes, ziekte en dood (er lag vroeger stro op straat voor het huis van een zwaar zieke).

(6) Officiële en militaire vertoningen, intochten en parades.

(7) Kinderen en kinderspelen.

(8) De straat als leerschool.

Dit laatste punt roept misschien een vraagteken op. Wanneer men zich even los maakt van de systematische opsomming in punten en zich het concrete straatbeeld voor ogen stelt -met allerlei transport en vervoersmiddelen (vele soorten van karren en wagens; vaten, manden en flessen), allerlei gereedschappen en beroepsattributen die op en aan de straatwand te zien waren, de verscheidenheid van kleding (naar klassen en standen), van uniformen (de beroepen hadden vaak een eigen kleding; denk aan de dienstboden), van spelletjes- dan is het duidelijk dat speciaal voor de volksjongen de straat een voortdurende leerschool was, waar hij werd geconfronteerd met duizenden voorwerpen en situaties (die in het ouderlijk huis ontbraken) en die alle een eigen naam -een woord- hadden.

De taalarmoede die thans zo opvallend is bij het volkskind en hem een achterstand geeft voordat hij op school komt, hangt wellicht samen met de verarming van de straat. De ouderwetse straatjongen leek zelden onder taalarmoede te lijden! Hetgeen wel het geval was met het fabriekskind. De geestelijke afstomping -waar alle bronnen het over eens zijn- van de fabriekskinderen is natuurlijk door het lange monotone en geestdodende werk te verklaren; het ontbreken van contact met de straat kan een nevenfactor zijn geweest. Al viel er misschien -zoals gezegd werd- 'op straat niets goeds te leren', te leren viel er heel wat. De memoirenlitera-

tuur bevestigt dit. In de jeugdherinneringen van volksjongens speelt de straat altijd een heel belangrijke rol; veel meer dan bij de zoons uit de burgerij die meer over het huis en de familie spreken. De boeken van Theo Thijssen zijn er ook een goede illustratie van.

DIFFERENTIATIE

Het er op uittrekken, voorbij de stadsgrens, het boerenland in, komt men dikwijls tegen in herinneringen. De nozems zoals bijvoorbeeld Buikhuizen die indertijd beschreven heeft, provoceerden uit verveling. Men zou hen kunnen omschrijven als de straatjeugd van een dode straat.[4] Het betekent ook dat een stevig stuk onderdrukking van de vrouw zat in het verbod aan 'jongemeisjes' zich vrij over straat te bewegen. Het is bijna symbolisch dat Neel Doff, die in *Dagen van honger en ellende,* de autobiografie van een meisjes uit een tot pauperisme vervallen gezin heeft geschreven, haar boek begint met een beeld waarin zij vanuit het huis, door het raam kijkt, naar de jongens op straat.

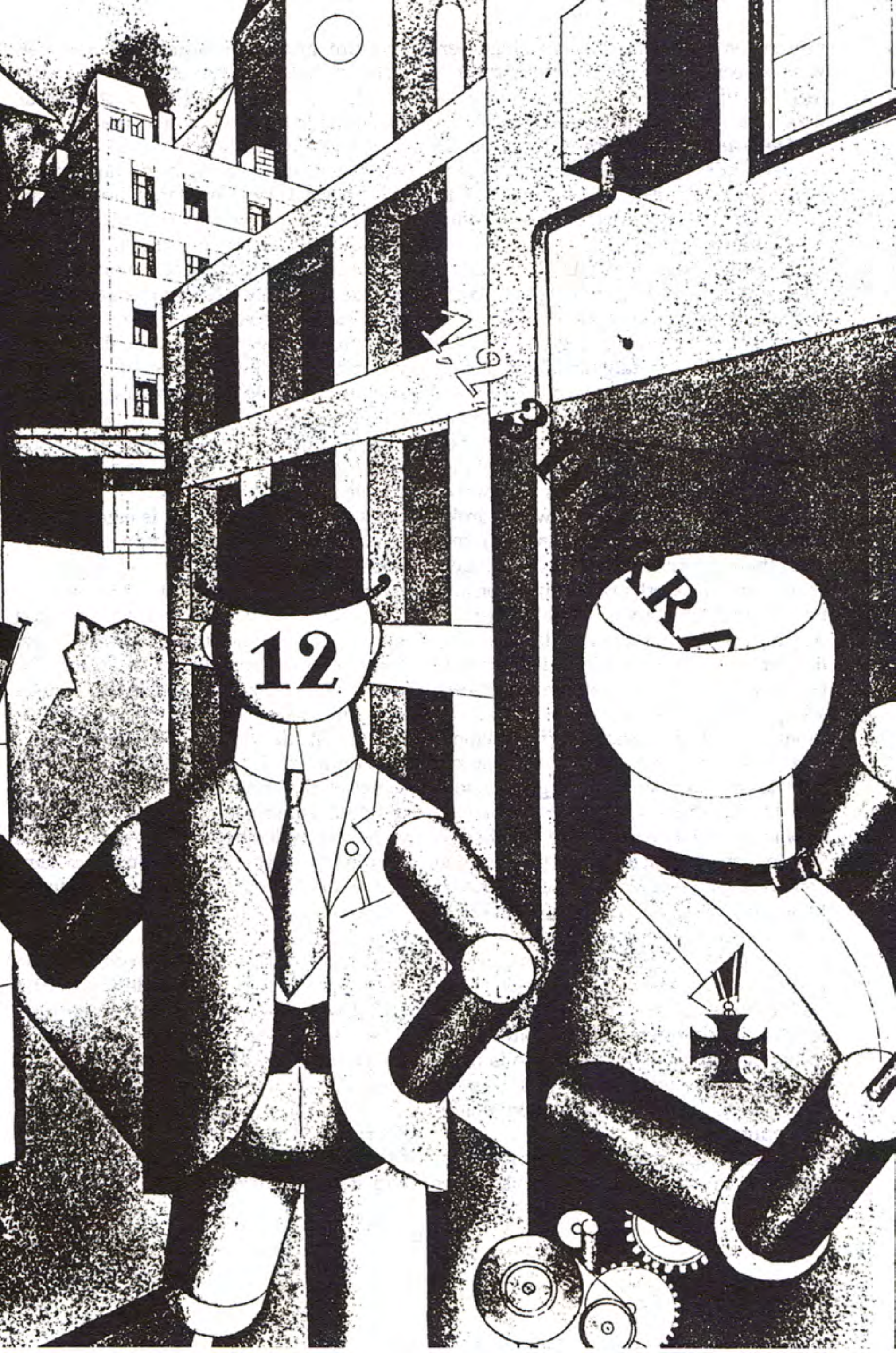
Het veroveren van het recht op de straat door de vrouw is een van de belangrijkste gunstige straatontwikkelingen in de afgelopen honderd jaar. Wij keren echter terug tot het afbraakproces van de straat.

De afbraak van de straat, parallel lopend met het verdwijnen van allerlei levensuitingen er uit, geschiedde door een steeds verdergaande differentiatie van de straat tot tenslotte 'de straat' door een aantal soorten van straten vervangen was.

(1) *Het aanleggen van trottoirs.* In een stad als Amsterdam pas een goede honderd jaar geleden. De voetganger was beschermd èn verbannen naar de rand van de straat. Hoe lang hij zich verzette blijkt uit foto's van de straatbeelden in New York en Londen omstreeks 1900. In deze wereldsteden gebruikten de voetgangers nog de gehele straat. Nu in vele oude binnensteden in winkelstraten het trottoir weer verdwenen is, anders gezegd de hele straat trottoir is geworden en het verkeer verboden, blijkt hoe de trottoirs de harmonische verhoudingen van de straat hebben verstoord.

(2) *Doorbraken en het dempen van grachten ten behoeve van het verkeer.* Het is heel merkwaardig hoe vroeg 'het verkeer' als dogma gehanteerd is om afbraken, doorbraken en dempingen te verdedigen, goed te praten, luide toe te juichen en wonderen te voorspellen van de nieuwe straten. Achter veel sloop- en dempwoede zit een technisch vooruitgangs fetisjisme en uiteraard de economische belangen van dempers en slopers. De grachten van Amsterdam -in de tweede helft van de vorige eeuw verdwenen er 19 geheel of ten dele- hadden een duidelijke straatfunctie: winkels op het water (de bloemenmarkt op het Singel is er de rest van); allerlei vormen van transport -tot verhuizingen toe; verkeer; speelterrein. Naast het besparen van de onderhoudskosten werd als argument voor het dempen de hygiëne genoemd. Ten onrechte: de functie van open riool die de grachten hadden, werd overgenomen door de overgebleven grachten, terwijl een modern rioleringsplan bleef liggen.

(3) *Rails.* Toen de eerste rails voor de tram werden neergelegd -een vaste baan voor één verkeersmiddel- werd er tegen geprotesteerd omdat de overige straatgebruikers wel voor de tram opzij moesten gaan, maar de tram niet voor de anderen. Met de spoortrein en de ondergrondse wordt de eenheid van de straat verbroken. Zij verlaten de straat als gemeenschappelijke ruimte en scheppen een eigen 'straat', exclusief voor één functie. De ondergrondse is als het ware het model van de tegenwoordige verkeerswegen: vrije baan; kruisingen overdwars; vooral het leiden van de 'verkeersstroom' via borden, gangen en tunnels naar overstap-

12

perrons en uitgangen. Het openbaar vervoer isoleerde zich van de straat, maar is tegelijkertijd zelf nog een stukje straat, waar men met andere mensen samen is.
(4) *Openbare voorzieningen* kregen -met de ondergrondse- eigen kanalen: gas, water, riolen, electra, telefoon. De straat werd driedimensionaal en verloor een aantal functies en beroepen.
(5) *De personenauto* tenslotte heeft nauwelijks contact meer met de straat. Op zichzelf is dat geen ramp -ook de mensen in koetsen en rijtuigen waren geïsoleerd van -zelfs boven- het straatgedoe. Wat het moderne snelverkeer echter op fatale wijze gedaan heeft -en in heel korte tijd- is het evenwicht op de straat verstoren. Eén functie is gaan overheersen, heeft het monopolie gekregen waar alles aan wordt opgeofferd; de andere zijn weggedrukt, geheel of naar speciale straten. Wij kennen thans verkeersstraten en -wegen, winkelstraten, werkstraten en woonstraten. In de flatgebouwen is de differentiatie nog verder doorgevoerd: gaanderij, lift, straat, waar ook bijna niets meer te beleven valt. Wat de straten nog gemeenschappelijk hebben is hun saaiheid, de monotonie, de doodsheid. Differentiatie is er zelfs ten aanzien van de leeftijdsgroepen: kinderrijke straten, vergrijsde straten. De bontheid van de straat met de anonieme maar vertrouwde menigte is vrijwel verdwenen; alleen de grote steden hebben nog -hoewel verminkte- èchte straten.
Maar ook -of vooral- daar geldt de klacht van Constant Nieuwenhuys: "So much public space is forbidden ground to the pedestrian that he is forced to seek his social contacts either in private areas (houses) or in commercially exploited ones (cafés or rented halls), where he is more or less imprisoned. In this way the city is losing its most important function: that of a meetingplace".[5]
Ondanks de enorme groei van steden en straten is in vrijwel geen enkele stad het centrum groter geworden. Vroeger vervulde de hele stad min of meer deze functie. Het verkeer en de differentiatie van de straat hebben geleid tot een enorme groei van de ruimte die door de straat in beslag wordt genomen. Het gebied van Los Angeles bestaat voor een derde, het centrale gedeelte voor twee derde uit 'ruimte-eters': verkeerswegen, straten, parkeerplaatsen, garages, benzinestations en dergelijke. Openbaar vervoer bestaat in deze miljoenenstad niet meer, hoewel de personenauto -vanwege de ingewikkeldheid van het reusachtige verkeersnet- zichzelf in de weg zit, de doorstroming vertraagt en voor een groot deel verantwoordelijk is voor de beruchte Los Angeles smog. Elkaar toevallig ontmoeten -een belangrijke sociale functie van de straat- is in Los Angeles uitgesloten. De stad is eigenlijk één grote voorstad, een stadcentrum ontbreekt.
Toch heeft de kleine voorstad, de forensenplaats, nog de meest aanvaardbare straat. Hier overheerst het verkeer nog niet, er is nog natuur en frisse lucht en vooral de kinderen kunnen er spelen. Dit wijst er op hoezeer de stadsstraat in de vernieling is, want de forensenplaats is een vlucht uit de stad. (Overigens al een hele oude: bij Ur ontdekte men het verschijnsel al. Rome had zijn villa's buiten de stad; Amsterdam in de zeventiende eeuw zijn buitenhuizen langs de Vecht.) En die vlucht is gebaseerd op het verlangen -zoals Mumford zegt: "om zich terug te trekken als een monnik en te leven als een vorst".[6]
De monnik en de vorst, twee personen die zich juist ver houden van de straat! Het ideaal van buiten wonen was alleen voor de stadselite weggelegd totdat het moderne verkeer hier verandering in bracht. Maar daardoor is het voordeel van de forensenplaats snel verminderd. Het grote voorbeeld hiervan is juist Los Angeles. Mumford noemt het een *mass suburbia* die anti-stad is geworden.[7]

Het verkeer staat natuurlijk niet op zichzelf; we noemden al enkele andere technisch-economische ontwikkelingen die de straat hielpen vernietigen: banken en kantoren in de straatwand en vooral: het verdwijnen van allerlei beroepen op en aan de straat. De fabriek, met massaproduktie en massaconsumptie, vernietigde de straateconomie. Ook de straatbevolking veranderde hierdoor. De 'massa' op straat was vroeger een heterogene groep, het 'volk' een vrij onbesmet begrip, dat men in de oudere socialistische literatuur vaker tegenkomt dan in latere geschriften. Met het woord 'massa' gaat men dan het fabrieksproletariaat bedoelen, een veel homogenere groep, die veel verder van de straat af staat, opgesloten (aanvankelijk 14 uur per dag en langer) in fabrieken die ver van het stadcentrum en dikwijls ver van de woonstraten af liggen.

Het volk was op straat, de strijd voor sociale rechten en vrijheden ontstond op straat, revolutie en opstand betekende straatgevechten en barricades. De revolutieliederen -*la Carmagnole*- sloegen op de straat.

Op het schilderij van Delacroix over de revolutie van 1830, *La liberté guidant la peuple,* ziet men naast de symbolische vrouwenfiguur op de barricade, niet alleen arbeiders maar ook de radicale intellectueel en de straatjongen. Deze laatste heeft waarschijnlijk in alle 'barricade revoluties' een vrij grote rol gespeeld. Victor Hugo heeft hem gestalte gegeven in *Les miserables* in de figuur van Gavroche - boefje, spotvogel en idealist- die zijn einde vindt op de barricade.

De fabriek dreef ook Gavroche binnen zijn muren (kinderarbeid is onder andere verdedigd met het excuus dat men er de kinderen mee van straat hield!) en scheidde het proletariaat van de radicale journalist. De fabrieken lagen dikwijls aan de rand of buiten de stad. Het proletariaat ging (wel eens) de straat op, maar was er niet constant en vanzelfsprekend. Als het op straat demonstreerde, dan ging het georganiseerd -de demonstratie. Men was niet zonder meer op eigen terrein, men toonde zijn (getals)macht. De socialistische theorieën verschoven ook. Niet meer via de straat, maar via de organisatie, de partij en via het bedrijf, de vakbeweging, zou het socialisme er komen. Men ziet deze overgang zowel bij marxisten als anarchisten.

Bij de laatsten kwam het anarcho-syndicalisme, dat zich richtte op acties in de bedrijven, stakingen en zelfbeheer, naar voren. In Spanje, waar anarcho- syndicalisme en een directer 'straat'anarchisme samen bestonden, ontstonden soms spanningen tussen de twee stromingen. Bij het uitbreken van de burgeroorlog in 1936 maakte de verovering van de straat op het fascisme een succesvolle sociale revolutie in de bedrijven mogelijk.

De straten in de 'betere wijken' van de burgerij werden er rond 1900 ook niet vrolijker op. Zo schreef Nescio in zijn *Titaantjes* over 'een straatje van de tweede rang' in de Concertgebouwbuurt: "Mijn God, hoe kon zo'n straat bestaan. 't Meisje in de tram had ik vast niet mogen zoenen, maar zo'n straat mocht bestaan. *Dat* mocht". Uitdrukkingen als 'saaie straten' en 'troosteloze straat' kom je geregeld tegen in de literatuur van onze eeuw.

AUTOVERKEER

Ook de hele mentaliteit van het moderne kapitalisme met de nadruk op steeds grotere prestaties, steeds hogere snelheid, het voortdurend op weg zijn, heeft de straat geweld aangedaan. Men bevindt zich niet op straat, men beweegt zich erover. De enorme afstanden die men af moet leggen, de groei van straten en steden versterken dit nog.

De cultuurhistoricus J. Huizinga zag het scherp in de Verenigde Staten toen het in

Europa nog niet zo'n vorm had aangenomen: "De groote stad is niet meer woonplaats maar werktuig, een werktuig van verkeer, transport en communicatie. Zij is geheel dynamisch geworden. Zij dient niet in de eerste plaats om in een bijzondere ruimte te vertoeven, maar om zich, lichamelijk of geestelijk, binnen en buiten haar te verplaatsen".[8]

De socialistische en communistische oppositie hadden in wezen dezelfde mentaliteit op dit punt. Bewondering voor de techniek en verwachtingen ervan was bij hen even sterk aanwezig als onder kapitalisten. Toen de arbeiders aan de eigen auto 'toe' waren in de welvaartsstaat, durfden vakbeweging en traditionele linkse partijen de grote straten- en mensendoder die de auto geworden is niet echt aan te vallen.

Het protest tegen het snelverkeer en de gevolgen ervan was veel feller in de tijd dat de auto zijn opmars begon dan tegenwoordig, nu iedereen er zich bij neerlegt dat jaarlijks miljoenen kinderen en volwassenen het slachtoffer worden en de straat levensgevaarlijk is geworden. In de dagbladen, de geïllustreerde pers en in de humor van vóór 1940 komt men de kwalijke gevolgen van het autoverkeer vaker tegen dan rond 1970.

Maar daar is de laatste twintig jaar verandering in gekomen. En niet alleen in de karikatuur (bekijk de tekeningen van Stefan Verwey). De heilige koe is niet onschendbaar meer. Al lijkt het wel dat men pas begint te protesteren als de straat als sociaal bezit vernietigd dreigt te worden. Het lijkt dat men pas, als hij gaat verdwijnen, ontdekt dat de straat bestaat, zoals de schoonheid van de natuur pas gezien werd toen de mens stedeling was geworden. De eerste protesten kwamen niet vanwege het sociale aspect van de straat; maar vanwege de vernietiging van stadschoon door de afbraak van gebouwen en het dempen van grachten. Althans de eerste protesten die gehoord werden.

De afbraak van de straat begon met de afbraak van oude volksbuurtjes, waarvan de arme bewoners geen macht hadden zich te doen gelden. Daarbij kwamen gelatenheid en ook wel bewondering voor de 'gebouwenpracht', de 'paleizen' die de plaats van hele buurtjes in gingen nemen.

Van werkelijk volksverzet is alleen sprake als volksfeesten verboden worden. In ons land heeft het Amsterdamse palingoproer (1887) geschiedenis gemaakt; het is de heftigste uitbarsting onder een aantal dat veroorzaakt werd door kermisverboden en dergelijke. Economische verzet is aan te wijzen als straathandel beperkt werd door nieuwe voorschriften. Dit verzet was meer zaak van de direct belanghebbenden, dan van de hele buurt (in de Amsterdamse Jodenhoek waar belanghebbenden en buurt elkaar enigzins dekten is het eens tot een ernstige uitbarsting gekomen).

De progressieven waren altijd tegen de straat: de straat was voor hen vooral de armoede ervan. Zij hadden wel aandacht voor betere woningen, en hebben die -zodra zij in onze eeuw de kans kregen- ook gebouwd, aan vaak (maar niet altijd) saaie straten. De socialisten hadden geen of nauwelijks aandacht voor de sociale functie van de straat en de buurt. De 'natuur in' was de leuze van de jeugdbewegingen, van de Wandervögel, en van de tuinsteden die aan het eind van de negentiende eeuw gepropageerd werden. Het volksdansen rond de Paasheuvel tussen de beide wereldoorlogen was wel ver verwijderd van het dansen van de woeste Carmagnole in het revolutionaire Parijs van de vorige eeuw.

De anarchiserende 'onorde' van de straat was de sociaal-democratie geheel vreemd. Dat had zij ook gemeen met de moderne architecten en stedebouwers in die tijd, voor wie alles direct functioneel moest zijn. Le Corbusier schreef in 1924 in zijn boek

Urbanisme: "De straat is een bewegingsmachine, een fabriek waarvan de uitrusting moet instaan dat men zich kan bewegen. De moderne straat is een nieuw orgaan. Er moeten nieuwe soorten straten geschapen worden die uitgerust zijn als een fabriek". De open stroken in plaats van gesloten blokken van het 'nieuwe bouwen' kwam de woningen ten goede, de straatwand niet in alle opzichten. De vereniging 'Opbouw', representant van dit nieuwe bouwen in Nederland, aanvaardde in 1927 de volgende vijf punten als principiële opvatting over stedebouw.

(1) 'De steeds toenemende omvang van het verkeer, hetwelk ontstaat ten gevolge van een sterker wordende economische strijd, bepaalt de organisatie van het verkeer tot grondslag van de stedebouwkundige vormgeving.'

(2) 'De opvattingen op stedebouwkundig gebied moeten worden ontdaan van aesthetische gewoonten, die van vroegere generaties zijn blijven aankleven.'

(3) 'Het gesloten stadsbeeld is als zoodanig te beschouwen en moet plaats maken voor het open stadsbeeld.'

(4) 'Het gesloten stadsbeeld is een aesthetisch-architectonisch kleed, dat naarmate het verkeer groeit zal blijken onbruikbaar te zijn, wijl het onvereenigbaar is met het vrije uitzicht dat voor een druk verkeer noodzakelijk is.'

(5) 'Aesthetisch waardevolle gebouwen mogen ter plaatse niet gehandhaafd worden als zeer groote algemeene belangen daardoor *geschaad* worden'.[9]

Voordat wij nu, onze verbijstering en verontwaardiging uiten over de 'avant-garde' van nog niet zo lang geleden is het goed om zelf even stil te staan, ten einde enig tegenlicht te werpen op het beeld dat wij hiervoor van de oude straat hebben opgeworpen. Men zou uit het voorgaande de indruk kunnen krijgen dat de vroegere straat ideaal was. Het feit dat één van de functies die van de straat verdween de rioolfunctie was, wijst al een andere richting uit. De gehele geschiedenis van de stad en de straat is een geschiedenis van een constant gevecht tegen vervuiling, stank en lawaai![10]

In de boeken van Mumford valt op hoe door de eeuwen heen allerlei ontwikkelingen en veranderingen in de stad twee kanten hebben, een positieve en negatieve. Een voorbeeld zijn de brede pleinen en boulevards van Parijs; ten dele daterend van voor de Franse revolutie; ten delen tot stand gekomen door de doorbraken van Haussmann. Deze straten hebben een duidelijke autoritaire structuur, de doorbraken waren ook bedoelde om barricaderevoluties te kunnen beteugelen. Tegelijkertijd betekenden de boulevards licht, lucht en bomen, de mogelijkheid van meer contacten en hadden zij hun eigen schoonheid.

Zo is het ook met de trein en de tram, zij vergroten de communicatie en brachten de mensen in contact met de buitenwereld.[11] De verkeersreglementen -die voor allen gelden- werkten democratiserend.[12] De volksbuurten hadden wel een hecht sociaal leven, maar het was zeer gesloten en traditioneel. Oude mensen, die er altijd hadden gewoond, genoten een groot gezag. Vaak waren zij er trots op nooit verder te zijn geweest dan maar een heel klein stukje van de stad. Amsterdam had aan het eind van de achttiende eeuw, toen de stad niet groter was dan nu het centrum is, negentien verschillende dialecten, die soms slechts op een paar honderd vierkante meter gesproken werden. Eén is zelfs moeilijk op de kaart aan te geven, de taal van de vismarkt, die zich ongeveer op de plaats bevond waar ook thans een geheel eigen -maar wel zeer internationale- taal wordt gesproken: de trappen van het nationaal monument.

Radio, telefoon, televisie hebben functies van de straat overgenomen. Dat veel

straatberoepen zijn verdwenen is jammer voor de flaneur, maar men kan er niet rouwig om zijn dat beroepen die vaak ellendig zwaar waren en heel weinig opleverde verdwenen of verlicht werden door moderne technieken.
En dan is er nog het belangrijkste punt, dat mede een verklaring geeft waarom progressieven anti-straat waren. Wij spraken steeds over de straat maar in werkelijkheid zien wij klassenstraten. Het Amsterdam van de gouden eeuw ontwierp naast de grachtengordel de volkswijk de Jordaan met veel smallere straten. Toch bleef de straat betrekkelijk democratisch, iedereen kon op de grachten komen en de volksstraten waren vaak de gezelligste. In de Jordaan hadden de armere straten in de negentiende eeuw zelfs een hechter sociaal verband dan de standophouders straten.
Met het industriële kapitalisme ontstond echter een straat die geen straat meer was, in de krottenwijken, de slums. De vóórkapitalistische stad kende ook zijn ellende, maar de slums waren toch iets nieuws. Door de vernietiging van de oude produktiemiddelen en de verjaging van het platteland werden de mensen naar nieuwe fabrieken gedreven en naar de slums.
Karl Marx heeft in het hoofdstuk over de oorspronkelijke accumulatie in *Das Kapital* het klassiek geworden verhaal vertelt van de hertogin van Sutherland. Deze hertogin liet tussen 1814 en 1820, 15.000 mensen verjagen van 'haar' land en hun dorpen en huizen verwoesten, omdat de schapenteelt met enkele herders haar meer opleverde dan de pacht van mensen. Waar bleven de 15.000? Een deel van hen kon een tijd een ellendig bestaan vinden -levend als 'amfibieën'- door visvangst, tot zij opnieuw verdreven werden. Daarmee eindigt hun geschiedenis... en begint de geschiedenis van de slum, ongetwijfeld de enige wijkplaats die hen overbleef.

KROTTENWIJKEN

In de slum is de straat -die ook geen straat meer heet maar slop- even gedegradeerd als de huizen, die krotten heten. De sociale functies die de straat in de arme (maar niet verpauperde) volksbuurt had ontbreken grotendeels. Men vergelijke het wat kneuterige verhaal van de om Willem II dansende visvrouwen met het dagboek van een bewoonster van een favela -slum, krottenwijk- in Sao Paulo in onze tijd: "Ik verdeel Sao Paulo zo: het paleis is de salon. Het stadhuis de eetkamer waar men het afval gooit. Als ik in de stad ben, heb ik de indruk dat ik een salon ben met kristallen lusters, dikke tapijten en satijnen kussens. Maar als ik in de favela ben, dan ben ik alleen maar een waardeloos voorwerp, goed om op de vuilnisbelt gegooid te worden. Wanneer mensen van de favela bij elkaar komen, dan komen er altijd stokken, messen, stenen en gewelddaden aan te pas".[13]
Het lijkt een hele sprong van de verdreven Schotse pachters van het begin van de vorige eeuw naar de krottenwijken in de derde wereld van nu, maar zij worden verbonden door dezelfde economische processen. De straat van de krottenwijken in de ontwikkelingslanden en die van de slums waar men in de negentiende eeuw het pauperisme van het lompenproletariaat tegenkomt hebben zeer veel gemeen. Het sociaal contact is er veel geringer dan in de oude volksbuurten, die enigszins het karakter van een eigen dorp hadden met zeer persoonlijke relaties.
De slumbewoner is niet trots op zijn buurt, de bewoners zijn niet trots dat zij er uit voortkomen, zij zijn er in terechtgekomen en ook als zij er wel geboren worden is de grote droom: er uit weg te komen. De voordelen van de economische ontwikkeling: waterleiding, riolering, electra, plaveisel, enzovoort gingen aan deze straten voorbij. In de negentiende eeuwse slums van Europa bracht de cholera -die

een 'communicatie' van ziekte en dood tussen slums en betere buurten tot stand bracht- de eerste saneringsplannen. De band die er bestaat tussen de slums in het Europa van toen en de krotten nu in de derde wereld wordt als het ware zichtbaar in de 'huisvesting' van de buitenlandse arbeiders[14] in West-Europa en in de negerghetto's in de Verenigde Staten.
In de werkelijkheid is het onderscheid dat ik hier maakte tussen volksbuurt en krottenwijk niet altijd zo makkelijk te maken; de slums en de krotten ontstonden -en ontstaan- vaak in oude volksbuurten[15]; de uitdrukking: 'de buurt verkrot' is in dit opzicht veelzeggend en actueel. Ook moet men voorzichtig zijn met generaliseren: slums zijn op alle mogelijke manieren onder te verdelen; slums van hoop en van wanhoop (waarbij elke hoop dat men het beter zal krijgen door de meeste bewoners is opgegeven); slums van mensen die werk hebben en slums van hele en halve paupers.[16]
De 'klassestraat' is uiteraard ook zeer ondemocratisch; de straat staat vijandig tegenover vreemden, waardoor de belangrijkste sociale functie van de straat -de open ruimte voor iedereen- sterk vermindert. De zwarte Amerikaan 'devalueert' de blanke straat. In de zwarte straat is de blanke niet veilig. En anno 1991 vernemen we in Nederland dezelfde klachten over de allochtonen die een buurt, of de binnenstraten in de Bijlmermeer 'onleefbaar' zouden maken.
Hoe sterk in Engeland eens de klassevijandschap op straat gevoeld werd lezen we bij George Orwell die in 1937 schreef: "Anyone over thirty can remember the time when it was impossible for a well-dressed person to walk through a slum street without being hooted at".[17] Sedert Orwell dit schreef is de situatie weer teruggedraaid, al moet men nu helaas eerder van rassenvijandschap dan van klassenvijandschap spreken.
Geconfronteerd met krotten en sloppen dachten vorige generaties progressieven allereerst aan betere woningen. De betere woningen waren echter voor paupers en de armsten onder de proletariërs onbetaalbaar. De socialistische bewegingen steunden dan ook niet op de allerarmsten. De gedachten dat men vanuit de buurten zelf -door zelforganisatie van de bewoners- straat en buurt kan redden en saneren is vrij recent: de wijk- en buurtcomités in onze steden die de laatste jaren een rol zijn gaan spelen; de buurtorganisaties en -acties die onder andere 'zwarte macht' in de Verenigde Staten nastreeft; de sociaal bewogen priesters van anderen die bewust in de krottenwijken van Latijns Amerika gaan wonen. Aanknopingspunten voor de moeizame bewustwording zijn vaak strijd voor verbetering en tegen verslechtering van de faciliteiten -openbaar vervoer; electra; water- die in de normale straat gewoon zijn.
Eén van de eerste grote uitbarstingen in New York werd veroorzaakt door het rantsoeneren van de watertoevoer naar een arme negerwijk tijdens grote hitte. Een succesvolle actie in een New Yorkse slum was het deponeren van huisvuil in betere straten, om de gemeente te dwingen ook in de armoewijk deze sociale dienst behoorlijk uit te voeren.[18]

VERLOEDERING

In onze samenleving is een herstel van de oude straat ondenkbaar. Bij herleving van de straat valt de nadruk op 'leven', niet op 'her'. De betekenis en de rol van de straat is veranderd door de grotere beweegelijkheid van de mens. Hij komt in, en kent, vele straten en hij verhuist dikwijls. Daardoor is hij minder gebonden aan zijn straat, staat er onverschilliger tegenover, maar is tegelijkertijd ontvankelijker voor veranderingen.
Toch zijn er ook sociaal-economische krachten aan het werk, die gunstig zijn

voor de straat. De Lijnbaan die in Rotterdam uit het puin van de oude binnenstad verrees, gaf de straat terug aan de voetganger en had plaats voor planten en zelfs kunst. Thans heeft elke stad in Europa zijn verkeersvrije winkelstraten, elk 'beetje' dorp in Nederland zijn winkelcentrum.

De vrije voetgangersstraat is echter geen herstel. Nu heeft de voetganger een monopolie gekregen. Het kan saai worden en het heeft zijn bezwaren als de straat voornamelijk wandel- en ontmoetingsplaats voor mensen in de vrije tijd is. (Paul en Percival Goodman zien in hun boek *Communitas* in de aanwezigheid van een plein, dat deze functie vervuld, de essentie van de stad.) Het karakteristieke van de straat was immers het dynamische en veranderende evenwicht tussen allerlei functies? De onorde, die tot de verbeelding spreekt. Deze kwam terug met de vrije tijd in de jaren zestig en de jeugdcultuur.

Toegenomen vrije tijd heeft op allerlei manieren de straat ten goede beïnvloed. Het toerisme -gevolg van de vrije tijd- gaf oude historisch straten en de Amsterdamse grachten een nieuwe economische waarde; het verlevendigde de straat en de straatwand (winkeltjes, café's, restaurants).

Van nog groter belang is de toegenomen dagelijkse vrije tijd en de toegenomen welvaart. Het aantal mensen met vrije tijd, studenten en andere jongeren dat de straat bevolkt is groter. Bij de provo's kwam men nazaten van Gavroche tegen die de fabriek hadden verlaten.

De 'massa' is weer enigszins straat-massa geworden. Het spontane volksfeest kwam terug na het winnen van een Europa cup met voetballen. Het confectiepak van het witte boordenproletariaat geeft niet meer de toon aan op straat; vogels van allerlei pluimage en windstreken maken het straatpubliek weer de moeite van het aankijken waard.

De tegencultuur die in de jaren zestig ontstond en de straat tot nu toe beïnvloed heeft, had de straat nodig en was van grote waarde voor de straat. Door de tegencultuur werd de straat weer ontmoeting en informatiecentrum en terrein voor economische activiteiten (verkoop van sieraden, colportage, muziek).

In 1972 kon ik schrijven: Amsterdam toont heel duidelijk de dubbele ontwikkeling van de straat: afbraak en verval, vervuiling en stank veroorzaakt door de coalitie van auto-consument en kapitalistische economische belangen, gesteund door een gemeentebestuur waar socialisten en communisten de dienst uitmaken en alle verantwoordelijkheden -volgens de beste liberaalkapitalistische traditiesvan zich afschuiven wegens geldgebrek waarvan de oorzaak hoogstens elders (de regering) zou liggen. Daar tegenover krachten die straatbeeld en straatleven, vrijer, levendiger en democratischer maken. In andere steden moge de straat er slechter of beter voorstaan, beide krachten zijn overal aan het werk.

De tegengestelde krachten hebben zich beide sedertdien verder ontwikkeld. En helaas, de straat is minder vrolijk geworden dan ik toen hoopte. Het woord 'verloedering' kwam in 1972 in mijn verhaal niet voor, maar is nu niet meer te vermijden. Laat ik echter eerst enkele positieve dingen noemen. Veel reglementering is minder geworden of wordt minder stringent toegepast. Straatverkoop, muziek en optredens zijn gewoon geworden. De Oranjemarkten op Koninginnedag hebben een republikeins-anarchistisch karakter. Openbare gelegenheden aan de 'rand' van de straat, zoals terrasjes, bruine café's en restaurantjes, inloopzaken doen de straat opbloeien, evenals de bloembakken. Auto's worden teruggedrongen door woonerven, loopstraten, drempels enz. In de provinciesteden zijn de straten in het centrum er op vooruitgegaan. In de grote

steden niet. Na de uitbundigheid van de punk kwam de junk, de straatdiefstal, de agressie, de onveiligheid. Straatbaldadigheid is criminaliteit geworden. Graffiti met een boodschap werd een zinloze bekladdering (al vocht 'Loesje' met haar absurdistische afficheteksten dapper terug).
De televisie heeft de gezellige bioscoopdrukte, met een stuk caféleven, vernietigd. De etalages krijgen 's avonds rolluiken voor. Hoog Catherijne, de drukste winkelstraat van Nederland, verandert 's avonds in een vrij lugubere spookstraat. Over de cultuur van politiek straatgeweld had ik het al.
Kon ik in 1972 schrijven dat de vrouw het recht op de straat veroverd had, nu is die voor een deel weer verdwenen. Voor de man trouwens ook. Zeker 's avonds.
Het 'recht op de straat' kan door de staat bedreigd worden. Maar ook door onveiligheid, door 'angst voor de straat'. Dan roept men om méér politie, méér bescherming, méér staat. Voor de anarchist een treurige ontwikkeling. En voor het hele sociale leven. *De* functie van de straat is immers een sociale, het samen zijn met de ander die je misschien alleen passeert, maar wiens aanwezigheid je ondergaat als sociaal leven; anonimiteit die niet bedreigt maar beschermd.
Angst voor de straat doodt de straat. Maar misschien is de straat ondanks alles zo'n essentieel onderdeel van het sociale leven dat zij altijd terug zal vechten. 'Sociale controle' is thans een slagzin in de strijd tegen de verloedering van de straat. Zonder sociaal gevoel en de ontwikkeling daarvan blijft het een slagzin.
Overigens hebben sociaal gevoel en sociale controle als samenhangende zaken, al was het vaak wat onderhuids en onbewust, een rol gespeeld in het anarchistische denken. Zonder een stevig stuk onorde werken ze echter beklemmend. Het recht op de straat kan alleen bestaan als de straat vrij is en vrij maakt; voor mij en voor iedereen.
Niet de macht, maar de vrijheid als een sociale verhouding dient op straat te liggen. Dan is de straat met zijn onorde, met zijn zoeken naar een steeds veranderend evenwicht tussen allerlei functie, met soms een beetje verbeelding aan de macht, althans aan de straatwand, een stuk werkelijkheid geworden anarchie. Laat ik besluiten met er op te wijzen dat er straten zijn die doodlopen en straten met een open einde. De laatsten zijn gelukkig het talrijkst.

Noten

(1) Over de straat als zodanig is heel weinig literatuur voorzover ik weet. De problematiek van de straat komt men natuurlijk in allerlei boeken over de stad -waarover bibliotheken zijn geschreven- tegen. Zo kon ik onder andere met vrucht gebruik maken van Lewis Mumford. *The culture of cities* (1938) en *The city in history* (1961); *The historian and the city* edited by Oscar Handlin and John Burchard (M.I.T. 1963); *Traffic in towns, a study of the long term problems of traffic in urban areas* (het zogenaamde *Buchanen report*). Londen, 1963; Paul and Percival Goodman, *Communitas, means of livelihood and ways of life*, 2nd edition, New York, 1960; W. Seidensticker, *Die City im Umbau*, Essen, 1967; Kevin Lynch, *The image of the city*, Cambridge, 1960; en voorts de in de volgende noten vermelde literatuur. (2) Geciteerd in Annemarie Lange, *Das Wilhelminische Deutschland*, pag. 451. (3) De sfeer in de film *The third man* van Orson Welles wordt voornamelijk opgeroepen door de dode straten van de naoorlogse stad en de 'straten' van de riolen. In verschillende films uit het auto-tijdperk speelt de verkeersweg een belangrijke rol, samenhangend met eenzaamheid, terreur en ondergang: *La strada, Le weekend, Easy rider.* (4) Dr. W. Buikhuizen, *Achtergronden van nozemgedrag*, Assen, 1966. De schrijver betrekt het sociale karakter van de straat zelf niet in zijn beschouwingen. Uitingen van een criminele nozem - *Zondag voel ik me beroerd (...) Zo saai is die dag. (...) Je ken hoogstens een beetje door de stad lopen.* (pag. 209) onthullen het karakter van de straat. (5) Constant Nieuwenhuys *New urbanism* in *Delta, a review of arts life and thought in the Netherlands*, autumn 1967,

pag. 57. (6) Lewis Mumford, *The city in history*, pag. 553. (7) Kenneth E. Boulding noemt deze stad *an agglomaration created by and poisoned by the automobile. Under no circumstances could Los Angeles be called a city in the classical sense of the word...* Zie *The historian and the city*, pag. 143. Dennis W. Brogan spreekt van *an area... strangled in its freeways*, Idem, pag. 164. (8) J. Huizinga, *Amerika levend en denkend. Losse opmerkingen. Verzamelende werken*, deel 5, Haarlem, 1950, pag. 422. (9) *i 10*, jaargang 1, nr. 3, 1927, pag. 81; opgenomen in Arthur Lehning *i 10* 'De internationale avant-garde tussen de twee wereldoorlogen', pag. 51. Zie ook de *Rokinplannen* van Van Eesteren-Stam in *i 10*. (10) In *Intermediair* van 10 december 1971 schreef A.C. Nielsen - in een serie over milieuverontreiniging - een boeiend artikel. 'Geld stinkt niet': over deze kwalijk riekende kanten van de stad door de eeuwen heen. Aparte straten voor waterleiding en riolering hadden de Romeinen al, en honden waren bij hen verboden. In het oudste keurboek van Amsterdam (1413) komt men 'milieubepalingen' tegen, verboden om slachtafval in de grachten te werpen e.d. (mr. W.F.H. Oldervelt in *Zeven eeuwen Amsterdam* onder leiding van A.E. d'Ailly, deel 5, Amsterdam, z.j., pag. 233.) (11) In Salford - dat Friedrich Engels eens de 'klassieke slum' noemde - was de overgang van de paardentram op de zeer goedkope electrische tram in 1903 van enorm cultureel belang voor de arme bevolking. Voor het eerst kon men naar buiten, naar parken. Zie Robert Roberts, *The classic slum, Salford life in the first quarter of the century*, 1971, pag. 115-116. Roberts is zelf in die tijd in deze 'klassieke slum' opgegroeid. (12) Zelfs de personenauto heeft zijn plaats in de geschiedenis van straatrevoluties. In Caracas werd in 1958 de dictator Jimênez ten val gebracht; de revolutie begon met protest-claxonerende auto's. (13) Carolina Maria de Jesus, Barak nr. 9, *Dagboek van een Braziliaanse negerin*, Arnhem, 1961, respectievelijk pag. 26, 31, 46. (14) De aanwezigheid van buitenlandse arbeiders is van grote invloed op de Westeuropese straat en de straatwand. Het oude kolonialisme heeft de straat vooral indirect beroerd doordat het samenhangt met de hele technisch-economische groei. Nederland kende voor de oorlog al zijn chinezen ('pindamannetjes') en de chinees-indonesische restaurants. (15) Amsterdams veelgeroemde Jordaan wordt in het boekje *Krotten en sloppen* van L.M. Hermans uit 1901, 'Het Koninkrijk der sloppen' genoemd. Interessant is dat de problemen van nu toen precies zo lag: van de meest uitgeleefde woningen werden relatief en vaak absoluut de hoogste huren ontvangen. De bewoners van de krotten konden de nieuwbouw -die relatief, gezien naar wat men er voor kreeg- wel goedkoper waren, toch niet betalen omdat de huren daarvoor te hoog lagen. De slechtste huizen hadden ook de slechtste sociale voorzieningen (water, toilet). Het verschil is het niveau waarop het zich afspeelt: de krotten van toen waren veel erger en talrijker dan die van nu. Zie over de problematiek van de volkswoningbouw en het kapitalistische stelsel de catalogus van de tentoonstelling *Bouwen '20-'40*. De Nederlandse bijdrage aan het Nieuwe bouwen. Van Abbemuseum, Eindhoven, 1971, in het bijzonder het artikel van J. Nycolaas. (16) Voor een typologie van de slum en de slumbewoner zie Marshall B. Clinard, *Slums and community development. Experiments in self-help*, New York, 1966. (17) George Orwell, *The road to Wigan Pier*. Penguin editie, 1962, pag. 110-111. Robert Roberts vertelt dat de jeugdgroepen behalve vechten tegen andere groepen ook onderlinge informatie -over het werk enzovoort- uitwisselden. (18) Ook hier moet men voorzichtig zijn met generaliseren. Latijns Amerika kent barricades die vrij goed georganiseerd zijn, soms hun ontstaan aan een organisatie te danken hebben. De barricades zijn namelijk dikwijls een in bezit nemen van de grond waar men zich op vestigt; men organiseert zich om rechten op deze grond te krijgen, later voor het verkrijgen van voorzieningen als water, electra. Zie Josê Matos Mar, *Die Barriadas von Lima*, Zürich, 1966; en Talton F. Ray, *The politics of the barrios of Venezuela*, Berkeley, 1969.

DE BETEKENIS VAN HET CONFEDERALISME

Murray Bookchin*

Weinig argumenten zijn met meer succes ingebracht tegen directe democratie dan vast te stellen dat we in 'een complexe samenleving' leven. Moderne bevolkingscentra zijn, zo wordt ons verteld, te groot en te geconcentreerd om directe besluitvorming aan de basis toe te staan. Voorts is onze economie te 'globaal', zo wordt verondersteld, om de ingewikkelde structuren van produktie en handel overzichtelijk te maken. In ons huidige grenzenoverschrijdende, dikwijls in hoge mate gecentraliseerde sociale systeem is het daarom beter om de structuur van de staat te verbeteren en de efficiency van de bureaucratische instituties te vergroten, zo wordt ons geadviseerd, dan de utopische 'lokalistische' schemata van directe controle van het politieke en economische leven te bevorderen.

Tenslotte, zo wordt er doorgaans geredeneerd, zijn centralisten eigenlijk 'lokalisten' in de zin dat zij geloven in méér macht 'bij de mensen', dat wil zeggen op zijn minst bij hun vertegenwoordigers. En zeker, een goede volksvertegenwoordiger is er altijd op gebrand de wensen van zijn achterban te kennen.
Kortom: directe democratie? Vergeet die droom maar! In onze complexe moderne wereld bestaat er geen democratisch alternatief voor de natie-staat. Vele pragmatische mensen, inclusief socialisten, doen doorgaans argumenten vóór dit type 'lokalisme' -in het gunstigste geval minzaam, soms ook spottend- af als zijnde niet van deze wereld. Zo werd ik een aantal jaren terug, in 1972, in het tijdschrift *Root and Branch* uitgedaagd door Jeremy Brecher, een democratisch socialist, om uit te leggen hoe, uitgaande van de decentralistische gezichtspunten die ik in mijn *Post-scarcity Anarchism* ontwikkelde, een fabrikant er van af gehouden zou kunnen worden om zijn afval op een rivier, waaruit een eindje verderop drinkwater voor duizenden mensen gewonnen moet worden, te lozen.
Op het eerste gezicht lijken Brecher's argumenten voor een gecentraliseerd overheidsapparaat tamelijk overtuigend. Hij pleitte immers voor een structuur die democratisch is, maar wèl hiërarchisch genoeg is om te kunnen verhinderen dat de ene plaatselijke gemeenschap een andere gemeenschap ecologische schade berokkent.
Nochtans berust dit voorbeeld, zoals de vele andere, op een aantal zeer problematische vooronderstellingen. De meest storende daarvan wat mij betreft is het feit dat die voorbeelden dikwijls berusten op een onbewuste aanvaarding van de economische status quo.

DECENTRALISATIE EN ZELFVOORZIENING

De vooronderstelling dat datgene wat bestaat domweg moèt bestaan is een nevel die al het visionaire denken het zich ontneemt. Ongetwijfeld zullen we koffie moeten importeren voor die mensen die aan de ontbijttafel wakker geschud moeten worden en uitheemse metalen voor die mensen die degelijke spullen willen in plaats van de rotzooi die de wegwerpeconomie produceert. En afgezien van de opperste waanzin om tientallen miljoenen mensen samen te pakken in letterlijk verstikkende steden: is er inderdaad geen andere dan de huidige extravagante interna-

tionale arbeidsdeling mogelijk die de menselijke behoeften bevredigt? Of is het huidige systeem gecreëerd vanwege de gigantische winsten die het de multinationals oplevert? Moeten we de ecologische consequenties negeren die het plunderen van de hulpbronnen van de Derde Wereld heeft? Moeten we zonodig het moderne economische leven koppelen aan olie-rijke gebieden die ons uiteindelijk een met kankerverwekkende stoffen verontreinigde lucht opleveren? Ontkenning van het feit dat onze 'globale economie' de resultante is van uitbuitende industriële bureaucratieën en een concurrerende groei-of-sterf markt getuigt van blindheid.

Het is niet eens nodig om de degelijke ecologische redenen te geven om tot een zekere mate van zelfvoorziening te komen. De meeste milieubewuste mensen weten wat voor rotzooi in de meest letterlijke betekenis het huidige produktiesysteem oplevert.

Afgezien van het feit dat het tot overorganisatie in de vorm van reusachtige bureaucratieën en tot een gigantische verspilling van hulpbronnen leidt, alleen al vanwege de noodzaak van transporteren over grote afstanden maakt het het tevens nagenoeg onmogelijk om afval te recyclen of om lokale grondstoffen te gebruiken.

Anderzijds kunnen we niet het feit ontkennen dat de relatief zelfvoorzienende gemeenschappen waarin ambachten, landbouw en industrie netwerken van confederatief georganiseerde gemeenschappen dienen, de mogelijkheden en uitdagingen van individuele mensen vergroten. Het Griekse ideaal van de volwaardige burger in een volwaardige omgeving -zoals onder meer ook verwoord in het utopische werk van Charles Fourier- werd in de afgelopen eeuw door anarchisten en socialisten gekoesterd.

De mogelijkheid van het individu om zijn of haar produktieve kwaliteiten, gedurende een sterk gereduceerde werkweek, over verscheidene aktiviteiten te verspreiden, werd gezien als een doorslaggevende factor om de scheiding tussen hand- en hoofdarbeid op te heffen, om de statusverschillen waartoe deze belangrijkste arbeidsdeling leidde te boven te komen. Zo leverde zelfvoorziening een rijker zelf op, een zelf dat gesterkt zou worden door gevarieerde ervaringen en competenties. Helaas ging dit visioen verloren zowel bij links als bij velen in de milieubeweging. Pragmatisme zorgde er voor dat zelfs de radicale beweging haar visionaire verleden vergat.

Milieubewustzijn is slechts een travestie van de veel fundamentelere noodzaak om te denken -ja, om te redeneren- en *ecologisch* te leven in de volle betekenis van het woord.

Voedsel bijvoorbeeld is meer dan een eetbare vorm van materie. De grond waarop men teelt, de levensmiddelen die men verbouwt en consumeert, de compost die men produceert -alle tezamen in een ecologisch continuum- sterken zowel het lichaam als de geest en scherpen aldus de gevoeligheid voor de menselijke en niet-menselijke wereld om ons heen. Ik maak mij vaak vrolijk over de ijverige 'spiritualisten' die niet inzien dat het verbouwen

---

* Enigszins bewerkte vertaling van 'The Meaning of Confederalism', oorspronkelijk verschenen in *Green Perspectives* no. 20 (november 1990). Bookchin gaat overigens uit van de situatie in de VS, waar burgemeesters en gouverneurs niet benoemd maar gekozen worden. Hoewel er in het dagelijks spraakgebruik vrijwel geen onderscheid wordt gemaakt tussen confederalisme en federalisme, maakt Bookchin consequent gebruik van het woord confederalisme, waarschijnlijk ter onderscheiding van het 'federalisme' zoals dat door de federale structuur in de VS bekend is. (Redactie)

van voedsel de ecologische (en zo u wilt spirituele) sensibiliteit meer bevordert dan rituele dansen al dan niet onder het uitspreken van obscure toverformules.

Ingrijpende veranderingen als het afsterven van de staat en de vervanging er van door een directe democratie spelen zich niet af in een psychologisch vacuum. Ik betoogde tegenover voornoemde Brecher dat een samenleving die een werkelijk ecologische richting inslaat de mogelijkheid tot het vervuilen van een rivier zou uit sluiten. Het gaat bij zo'n keuze immers niet alleen om een nieuwe politiek, maar vooral ook om een nieuwe politieke cultuur. Een politieke cultuur die een nieuwe manier van denken en voelen centraal stelt, een cultuur waarin plaats gemaakt wordt voor nieuwe relaties, inclusief de relatie tussen de mens en de natuur. Woorden als 'politiek' en 'burgerschap' zullen dan een andere, rijkere inhoud krijgen.

Het is niet moeilijk om -van geval tot geval- aan te tonen hoe de internationale arbeidsdeling kan worden verminderd door lokale en regionale hulpbronnen te gebruiken, door ecotechnologieën toe te passen, door de menselijke consumptie volgens rationele (beter gezegd: gezonde) criteria te laten verlopen en door de nadruk te leggen op kwalitatief hoogwaardige produktie die blijvende (in plaats van tijdelijke) bestaansmiddelen verschaft. Het valt te betreuren dat de zeer ruime inventarisatie van deze mogelijkheden die ik maakte en onderzocht in mijn essay uit 1965, getiteld *Toward a Liberatory Technology*, te lijden heeft onder het feit dat ze te lang geleden geschreven is om nog toegankelijk te zijn voor de huidige generatie van ecologisch betrokken mensen. In dat essay heb ik ook gepleit voor regionale integratie en voor de noodzaak om te komen tot een verbinding van de hulpbronnen tussen de eco-gemeenschappen. Want gedecentraliseerde gemeenschappen zijn onvermijdelijk onderling van elkaar afhankelijk.

PROBLEMEN VAN DECENTRALISATIE

Terwijl veel pragmatisch ingestelde mensen het belang van decentralisatie niet inzien, kan men stellen dat velen in de ecologische beweging geen oog hebben voor de werkelijke problemen van 'lokalisme' - problemen die niet minder ernstig zijn dan de problemen die worden veroorzaakt door een 'globalisme' dat heeft gezorgd voor een volledige verstrengeling van het economische en politieke leven op een wereldwijde basis. Zonder de holistische, culturele en politieke veranderingen die ik heb voorgesteld, zullen ideeën over decentralisatie die lokaal isolement en een hoge mate van zelfvoorziening benadrukken, kunnen leiden tot cultureel parochialisme en chauvinisme. Parochialisme kan problemen veroorzaken die net zo erg zijn als een 'globale' mentaliteit die geen rekening houdt met het unieke van culturen, het specifieke van ecosystemen en eco-regio's en de behoefte aan een gemeenschapsleven op menselijke schaal dat directe democratie mogelijk maakt. Dit is tegenwoordig geen ondergeschikt punt binnen een ecologische beweging die de neiging heeft om op zich goed bedoelde maar tamelijk naïeve en extreme standpunten in te nemen. Ik kan niet sterk genoeg benadrukken dat we een manier moeten zien te vinden om de wereld werkelijk te delen met andere mensen en met niet-menselijke levensvormen, een standpunt dat over het algemeen moeilijk vol te houden is in geheel zelfvoorzienende gemeenschappen.

Hoewel ik veel respect heb voor de bedoelingen van degenen die pleiten voor lokale onafhankelijkheid en zelfvoorziening kunnen deze concepten bijzonder misleidend zijn. Ik ben het bijvoorbeeld

zeker eens met David Morris van het 'Institute for Local Self-Reliance' dat wanneer een gemeenschap in staat is om alle noodzakelijke goederen te produceren, ze dit waarschijnlijk ook moet doen. Maar zelfvoorzienende gemeenschappen kunnen niet alle goederen produceren die ze nodig hebben, tenzij wordt teruggekeerd naar een zeer belastende levenswijze die mannen en vrouwen vroeg oud deed worden en die zeer weinig tijd overliet voor politieke activiteiten, buiten de directe grenzen van de gemeenschap zelf. Ik betreur het zeer dat er mensen in de ecologische beweging zijn die feitelijk een terugkeer bepleiten naar een uiterst arbeidsintensieve economie, om nog niet te spreken over goden uit het stenen tijdperk. Het is duidelijk dat wij de idealen van lokalisme, decentralisatie en zelfvoorziening een bredere en diepere betekenis moeten geven.

Tegenwoordig zijn wij in staat om de noodzakelijke bestaansmiddelen -en nog veel meer- te produceren in een ecologische maatschappij die zich richt op de produktie van goederen die van hoge kwaliteit en van groot nut zijn. Toch zijn er in de ecologische beweging anderen die uiteindelijk een soort 'collectief' kapitalisme bepleiten, waarin een gemeenschap optreedt als een individuele ondernemer die meent dat zijn hulpbronnen zijn eigendom zijn . Een dergeljk systeem van coöperaties houdt het begin in van een marktsysteem van distributie, aangezien de coöperaties verstrikt komen te zitten in het web van 'bourgeois-rechten' - dat wil zeggen in contracten en een boekhouding, gericht op de precieze hoeveelheden die een gemeenschap terug zal ontvangen in ruil voor wat het aan anderen levert. Deze ontaarding vond plaats tussen enkele van de door arbeiders bestuurde bedrijven die in Barcelona functioneerden als kapitalistische ondernemingen, nadat de arbeiders deze in juli van het jaar 1936 hadden onteigend -een praktijk waartegen de anarcho-syndicalistische CNT zich al in een vroeg stadium van de Spaanse revolutie verzette.

Het is een lastig feit dat noch decentralisatie noch zelfvoorziening op zich noodzakelijkerwijs leiden tot democratie. Plato's ideale stad in zijn boek *Politeia* was ontworpen om zelfvoorzienend te zijn, maar was in feite bedoeld om in het onderhoud van militairen en filosofen te voorzien. Het vermogen om de zelfvoorziening te bewaren was zelfs afhankelijk van het vermogen om de klaarblijkelijke invloeden van andere culturen te weerstaan (een kenmerk dat nog steeds bestaat in veel gesloten maatschappijen in het Oosten).

Op dezelfde wijze verschaft decentralisatie op zichzelf geen garantie voor een ecologische maatschappij. Een gedecentraliseerde samenleving kan makkelijk samengaan met uiterst rigide hiërarchieën. Een opvallend voorbeeld vormen het Europese en Oosterse feodalisme. Dit waren sociale orden waarin hiërarchieën van prinsen, hertogen en baronnen gebaseerd waren op in hoge mate gedecentraliseerde gemeenschappen. Met alle respect voor Fritz Schumacher: 'small is not necessarily beautiful' (kleinschalig is niet altijd de fraaiste oplossing).

Noch is het juist om te denken dat gemeenschappen op menselijke maat en 'aangepaste technologieën' op zichzelf beschouwd voldoende bescherming bieden tegen dominerende maatschappijen. In feite heeft de mensheid gedurende eeuwen in dorpen en kleine steden gewoond, vaak met hechte sociale banden en zelfs communale eigendomsvormen. Maar dit verschafte de materiële basis voor uiterst despotische keizerlijke regimes. Wanneer men deze in termen van economie en eigendom beschouwt, dan zouden ze een hoge plaats verdienen in de 'geen groei' benadering van economen zoals Herman Daly, maar zij waren juist de hoekstenen

van de meest verschrikkelijke Oosterse despotieën in India en China. Deze zelfvoorzienende, gedecentraliseerde gemeenschappen vreesden de legers waardoor ze werden geplunderd net zo erg als de keizerlijke belastingvorderaars die hen uitschudden.

Wanneer wij deze gemeenschappen ophemelen vanwege de mate waarin deze gedecentraliseerd, zelfvoorzienend of klein waren of aangepaste technologie gebruikten, dan zouden we gedwongen worden om over het hoofd te zien in welke mate ze in cultureel opzicht waren achtergebleven en eenvoudig te overheersen waren door elites van buitenaf. Hun ogenschijnlijk organische maar in feite door traditie bepaalde arbeidsdeling zou wel eens de basis gevormd kunnen hebben van hoogst onderdrukkende en vernederende kaste-systemen in verschillende delen van de wereld -kaste-systemen die tot op de dag van vandaag een plaag zijn voor het sociale leven van India.

Op het gevaar af tegenstrijdig te lijken, voel ik mij genoodzaakt om te benadrukken dat decentralisatie, lokalisme, zelfvoorziening en zelfs confederatie -ieder apart beschouwd- niet een garantie vormen voor een rationele ecologische maatschappij. In werkelijkheid hebben zij op een of ander moment in de geschiedenis parochiale gemeenschappen, oligarchieën en zelfs despotische regimes ondersteund. Voor alle duidelijkheid, zonder de institutionele structuren die het gebruik van deze begrippen begeleiden en zonder deze in combinatie met elkaar te beschouwen, kunnen we de hoop op een vrije en ecologisch georiënteerde samenleving wel opgeven.

CONFEDERALISME EN WEDERZIJDSE AFHANKELIJKHEID

Decentralisatie en zelfvoorziening moeten een breder principe van sociale organisatie inhouden dan louter lokalisme. Tezamen met decentralisatie, benaderingen tot zelfvoorziening, gemeenschappen van menselijke maat, eco-technologieën en dergelijke zijn democratische en werkelijk communautaire vormen van wederzijdse afhankelijkheid -kort gezegd libertaire vormen van confederalisme- noodzakelijk.

Ik heb in vele artikelen en boeken (in het bijzonder *The Rise of Urbanization and the Decline of Citizenship*) de geschiedenis beschreven van confederale structuren, van zeer oude, Middeleeuwse, tot modernere confederaties zoals de 'Comuneros' in Spanje tijdens het begin van de zestiende eeuw, de Parijse secties uit 1793 en meer recente pogingen tot confederatievorming, in het bijzonder door de anarchisten in de Spaanse revolutie in de jaren dertig. Wat heden ten dage bij veel voorstanders van decentralisatie tot misverstanden leidt, is dat zij in veel te veel gevallen de noodzaak van confederatie onvoldoende inzien -welke in ieder geval de tendens van gedecentraliseerde gemeenschappen tegenwerkt om zich te bewegen in de richting van isolement en parochialisme. Wanneer we onvoldoende begrip hebben van wat confederalisme betekent -het feit dat het een sleutelprincipe vormt en dat het een wijdere betekenis geeft aan decentralisme- dan kan het kader van een libertair lokalisme in het beste geval vervagen of in het slechtste geval worden gebruikt voor parochiale doeleinden.

Wat is nu eigenlijk de betekenis van confederalisme? Het is voor alles een netwerk van bestuurlijke raden waarvan de leden of gedelegeerden worden gekozen door direct democratische bijeenkomsten van het volk, in de verschillende dorpen, stadjes en ook wijken van grotere steden. De leden van deze confederale raden zijn gebonden aan een strikt mandaat, terug te roepen door, en verantwoording ver-

schuldigd aan, de vergaderingen die hen verkozen, met het oog op het coördineren en afstemmen van het beleid dat door de vergaderingen zelf wordt geformuleerd. Hun functie is derhalve puur administratief en uitvoerend en niet beleidsvormend, zoals de functie van vertegenwoordigers in een republikeins regeringssysteem dat wel is.

Een confederalistisch gezichtspunt houdt een scherp verschil in tussen de beleidsvorming enerzijds en de coördinatie en uitvoering van het overeengekomen beleid anderzijds. Het vaststellen van het beleid is het alleenrecht van de gemeenschapsvergaderingen die zijn gebaseerd op het toepassen van directe democratie. Het beheer en de coördinatie behoren tot de verantwoordelijkheid van confederale raden, die het instrument vormen om de dorpen, stadjes, wijken en steden onderling met elkaar te verbinden tot confederale netwerken.

De macht stroomt derhalve van onderen naar boven, in plaats van andersom, en in de confederaties neemt de machtsstroom af, al naar gelang de omvang van de federale raad, die territoriaal gezien varieert van lokale gemeenschappen tot regio's en van regio's tot steeds grotere gebieden.

Confederalisme kan pas werkelijk bestaan wanneer er aan een cruciaal element wordt voldaan, en dat is de wederzijdse afhankelijkheid van gemeenschappen teneinde een echte wederkerigheid te bereiken, gebaseerd op gemeenschappelijkheid van hulpbronnen, produktie en beleid. Wanneer een gemeenschap niet verplicht is rekening te houden met een andere gemeenschap of andere gemeenschappen om te voorzien in belangrijke materiële behoeften en om gezamenlijke politieke doeleinden te realiseren op een op onderlinge samenhang gerichte manier, dan zullen isolement en parochialisme een waarschijnlijk gevolg zijn. Alleen als we inzien dat confederalisme opgevat moet worden als een uitgebreide vorm van participerend bestuur -door middel van confederalistische netwerken- kan voorkomen worden dat gedecentraliseerde en plaatselijk georganiseerde gemeenschappen die grotere associaties vormen, zich op dorpse en kleinsteedse wijze op zichzelf terugtrekken ten koste van de grotere eenheden waarin de mensen samenwerken.

Confederalisme is dus een manier om de samenhang die dient te bestaan tussen gemeenschappen en regio's vast te houden. Het is in feite een manier om die samenhang onder democratische controle te brengen zonder het principe van lokale controle op te geven. Omdat een redelijke mate van zelfvoorziening wenselijk is voor ieder dorp en regio, is confederalisme een manier om enerzijds plaatselijke kleinsteedsheid en anderzijds een buitensporige nationale en globale arbeidsdeling te vermijden. Om kort te gaan, op deze manier kan een gemeenschap haar identiteit en eigen vorm bewaren terwijl zij tegelijkertijd deelneemt en meedeelt in een groter geheel dat een uitgebalanceerde ecologische gemeenschap vormt.

Confederalisme als principe van sociale organisatie bereikt zijn grootste ontwikkeling als juist de economie op confederalistische wijze georganiseerd is door plaatselijke boerderijen, fabrieken en andere noodzakelijke ondernemingen ook lokaal door de gemeentes te laten beheren. Dat wil zeggen dat die grootste ontwikkeling wordt bereikt als een grote of kleine gemeenschap zijn eigen economische bronnen gaat beheren in een onderling samenhangend netwerk met andere gemeenschappen. Een keuze afdwingen tussen enerzijds zelfvoorziening en anderzijds een markteconomie is een simplistische en onnodige tweedeling. Ik denk daarentegen dat een confederalistisch georganiseerde maatschappij er een is die onderling deelt, een die gebaseerd is op het

plezier dat het oplevert naar behoefte te verdelen onder de verschillende gemeenschappen en niet een waarin coöperatieve kapitalistische gemeenschappen elkaar in de problemen brengen door bij het ruilen uit te gaan van een 'voor wat hoort wat' houding.

Is bovenstaande onmogelijk? Ik zie niet in welk werkbaar alternatief er is voor de organisatie van de economie door confederalistisch samenwerkende gemeenten, tenzij je moet aannemen dat nationalisatie van privé-bezit (wat de politieke macht van de centralistische staat versterkt met economische macht) of een vrije-markt economie (die de ecologische stabiliteit van de gehele planeet dreigt te ondermijnen door haar 'groei of sterf' wetmatigheid) beter werkt. In ieder geval zijn het dan eindelijk niet langer bevoorrechte staatsbureaucraten of graaiende burgerlijke ondernemers of zelfs 'collectieve' kapitalisten in zogenaamde arbeiderszelfbeheerbedrijven, elk met eigen speciale belangen die moeten worden behartigd, die een gemeenschappelijk probleem moeten oplossen, maar zijn het de burgers, los van hun werk of arbeidsplek. Eindelijk zal het nodig zijn de traditionele specifieke belangen van werk, werkplek, status en eigendomsverhoudingen te overstijgen en een gemeenschappelijk belang als uitgangspunt te nemen dat gebaseerd is op gemeenschappelijke problemen in de maatschappij.

Een confederatie is dus het geheel van decentralisatie, lokaal beheer, zelfvoorziening, onderlinge samenhang, maar het is meer dan dat alleen. Dit meer is de onmisbare morele opvoeding en karaktervorming, datgene wat de Grieken *paideia* noemden, die bijdraagt tot de vorming van een rationeel burgerschap, waardoor iemand actief kan deelnemen aan democratische processen. Een burgerschap dat volledig verschilt van dat van het passieve stemvee en de consumenten van vandaag de dag. Tenslotte kan niets de plaats innemen van een weloverwogen reconstructie van onze relatie met elkaar en met de wereld van de natuur.

Het argument dat het opnieuw inrichten van de maatschappij en onze relatie met de wereld van de natuur alleen bereikt kan worden als we decentraliseren, ons zelf lokaal besturen en zelfvoorzienend worden, brengt ons niet bij een volledige oplossing. Als we iets weglaten uit dit model voor een maatschappij van gefedereerde gemeentes, levert dat een gapend gat op in het sociale weefsel dat we hopen te weven. Dat gat zou groter worden en uiteindelijk het hele weefsel vernietigen, net zoals de markteconomie uiteindelijk de hele maatschappij zou domineren als je deze zou combineren met 'socialisme' of 'anarchisme' of welke maatschappijvorm dan ook. Het onderscheid tussen politiek en bestuur kunnen we al evenmin schrappen omdat, zodra het nemen van beslissingen op politiek gebied aan de gewone mensen ontvalt, dit direct door afgevaardigden wordt overgenomen, waardoor zij al snel tot bureaucraten verworden.

Confederalisme moet feitelijk als één geheel worden gezien; als een bewust gevormd geheel van met elkaar samenhangende delen dat directe democratie in de gemeenten verenigt met een coördinerend systeem dat nauwgezet wordt gecontroleerd. Het gaat daarbij om de dialectische ontwikkeling van onafhankelijkheid en afhankelijkheid naar een rijk geschakeerde vorm van onderlinge samenwerking. Je kunt dat vergelijken met hoe een individu in een vrije maatschappij van afhankelijkheid als kind groeit naar onafhankelijkheid in zijn adolescentie om tenslotte deze twee te overstijgen in een situatie waarin bewust gekozen wordt voor samenwerking tussen individuen en tussen individu en gemeenschap. Het confederalisme kent dus een vloeiende, zich steeds

ontwikkelende, sociale vorm, waarin de identiteit van een ecologische maatschappij bewaard wordt door de verschillen in de samenstellende delen en door haar potentieel tot steeds verdergaande differentiatie.
Confederalisme houdt dus geen eindpunt van de sociale geschiedenis in (zoals de ideologen van 'het einde van de geschiedenis' ons de laatste jaren willen laten geloven met betrekking tot het liberale kapitalisme), maar veeleer het uitgangspunt voor een nieuwe eco-sociale geschiedenis die wordt gekenmerkt door een evolutie naar een grotere participatie in de maatschappij en tussen de maatschappij en de wereld van de natuur.

CONFEDERALISME ALS TWEELEDIGE MACHT

In het verleden heb ik steeds geprobeerd aan te tonen hoe confederalisme met als basis de gemeentes in het algemeen op gespannen voet heeft gestaan met de gecentraliseerde staat en met de meer recente natie-staat. Ik heb gepoogd er de nadruk op te leggen dat confederalisme niet zomaar een unieke vorm van burgerlijk of gemeentelijk bestuur van de maatschappij is. Het is een levende, eeuwenoude traditie in de geschiedenis van de mensheid. Gedurende vele generaties hebben federaties geprobeerd tegenwicht te bieden aan een bijna even oude historische tendens tot centralisatie en aan het scheppen van de natie-staat.
Als we niet inzien dat deze twee -confederalisme en étatisme- op gespannen voet met elkaar staan, in een spanningsveld waarin de nationale staat een aantal verschillende tussenniveau's heeft geschapen zoals in Canada de provinciale regeringen en in de VS de regeringen van de deelstaten, om de illusie van 'lokale controle' te scheppen, als we dit niet inzien, verliest het concept confederalisme iedere betekenis. De provinciale autonomie in Canada en de rechten van de deelstaten in de VS hebben evenmin iets te maken met confederalisme als de 'sovjets' of raden onder het totalitaire regime van Stalin een middel waren voor het Russische volk om controle uit te oefenen. De bolsjewieken hadden de sowjets overgenomen en binnen twee jaar na de oktoberrevolutie door hun eigen partij vervangen. Als je de rol van confederalistische gemeentes verzwakt door opportunistisch 'confederalistische' kandidaten te stellen voor deelstaatregeringen of nog ernstiger voor het gouverneurschap van een schijnbaar democratische deelstaat (zoals enkele Amerikaanse Groenen voorstelden), om daarmee een tegenwicht te bieden aan de macht van de natie-staat, dan verdoezel je het belang van de noodzakelijke spanning tussen confederaties en de nationale staat. Het komt erop neer dat je het feit verdonkeremaant dat deze twee op den duur niet naast elkaar kunnen blijven bestaan.
In mijn schildering van het confederalisme als één geheel -als de structuur waarin decentralisatie, directe democratie en lokaal bestuur een plaats hebben- en als een mogelijkheid voor een steeds toenemende differentiatie langs nieuwe ontwikkelingslijnen wil ik er de nadruk op leggen dat ditzelfde op onderlinge samenhang gerichte concept waarvan sprake is bij de samenhang tussen de gemeenten, ook terug te vinden is in de gemeente zelf. Ik heb al in eerdere artikelen betoogd dat de gemeente de dichtst bijzijnde politieke arena voor het individu is. Het vormt de wereld die net over de drempel ligt van de privacy van het gezin en van de intimiteit van persoonlijke vriendschappen. In deze primaire politieke arena waar politiek opgevat wordt in de Helleense betekenis van het woord, namelijk beheer van de stad of gemeenschap, kan het individu zich ontwikkelen tot een actief optredend burger, die zich bewust is van publieke belangen.

Op dit cruciale niveau, waar de burger functioneert als directe deelnemer aan de toekomst van de samenleving, gaat het om basalere menselijke interacties dan op welk ander niveau ook (afgezien van in het gezin zelf) van vertegenwoordigende vormen van regering, waar de gemeenschappelijke macht in feite wordt omgezet in macht belichaamd door één of door een paar individuen. De gemeente is dan ook de meest authentieke arena van het openbare leven, hoe sterk ze in de loop van de geschiedenis ook veranderd is.
Als tegenstelling hiermee vooronderstellen gedelegeerde of autoritaire organisatievormen in de politiek het in meer of mindere mate afstaan van macht door de gemeente of door de burger. De gemeente moet altijd worden beschouwd als de authentieke vorm van openbaar leven. Degenen die uitvoerende functies als burgemeester zelfs maar vergelijkt met die van de gouverneur als representant van macht, heeft niets begrepen van de meest basale politieke aard van het gemeenschapsleven, hoe vervormd zich dat ook voordoet. Dat betekent dat als Groenen in een louter formele analyse (exact volgens de regels van de logica) stellen dat de term 'uitvoerend' beide functies uitwisselbaar maakt, ze het begrip uitvoerende macht uit zijn context halen, er een zakelijk begrip, een dode categorie, van maken door alleen te letten op de letterlijke betekenis die een woord heeft. De stad moet als één geheel worden gezien en het potentieel dat de stad heeft om een directe democratie te scheppen moet worden erkend en dan moeten ook de provinciale regeringen in Canada en de deelstaatregeringen in de VS opgevat worden als gevestigde republiekjes, op zijn best geheel georganiseerd op basis van vertegenwoordiging en op zijn slechtst op basis van een oligarchisch bestuur. Het zijn de kanalen waarvan de natie-staat zich bedient om zich te laten gelden en ze vormen een obstakel voor de ontwikkeling van een werkelijk openbaar leven.
Als een Groene zich kandidaat stelt voor een burgemeesterspost op basis van een libertair lokalistisch programma, is dat van een geheel andere orde dan een kandidatuur voor het gouverneurschap van een provincie of een staat. Het staat gelijk aan het volstrekt negeren van het feit dat instituties in een gemeente, in een provincie of staat, en in de natie-staat zelf, in hun context beschouwd moeten worden. Men brengt deze drie bestuurslagen formeel onder een gelijke noemer. Maar zo geredeneerd zou men ook kunnen stellen dat de mens en de dinosaurus to dezelfde soort behoren omdat ze allebei een skelet hebben. Steeds moet een institutie -burgemeesterschap, wethouderschap, gemeenteraad- in de gehele lokale context gezien worden, net als omgekeerd president, minister en parlement in de statelijke context. In deze visie is er voor Groenen een fundamenteel verschil of ze zich verkiesbaar stellen voor een burgemeesterschap dan wel voor provinciale en nationale staatsambten. Men kan zich verdiepen in de redenen, maar in ieder geval is de macht van een burgemeester veel beperkter en veel meer onderworpen aan publieke kritiek dan die van provinciale en nationale functionarissen.
Op gevaar af in herhalingen te vervallen benadruk ik dat het negeren van dit feit eenvoudigweg betekent dat geen aandacht geschonken wordt aan de context waarin zaken als beleid, administratie, participatie en representatie geplaatst moeten worden. Kort gezegd: een gemeentehuis is niet te vergelijken met een provinciaal of landelijk bestuurscentrum.
Ontegenzeggelijk bestaan er steden die zo groot zijn dat ze zich als quasi-republieken gedragen. Men kan dan bijvoorbeeld denken aan zulke megalopolen als New York en Los Angeles. In dergelijke gevallen kan het minimumprogramma van een

Groene beweging eisen dat er in het stedelijke gebied confederaties gevormd worden -dus niet alleen van urbane gebieden zèlf, maar van wijken en districten. Deze dichtbevolkte, naar alle kanten expanderende gebieden moeten letterlijk institutioneel afgebroken worden en opgaan in echte gemeenten die op menselijke maat zijn afgestemd en zich lenen voor een directe democratie. Deze bestuurslichamen zijn geen volledige overheidsinstellingen, evenmin institutioneel als in de praktijk, zoals ze zelfs in dunbevolkte Amerikaanse staten te vinden zijn. De burgemeester is niet een regent en evenmin is de gemeenteraad een parlement dat de uitvoering van de doodstraf letterlijk kan legitimeren, wat in de Verenigde Staten vandaag gebeurt.

In steden die zich tot quasi-staten omvormen zijn nog steeds beddingen waarin de politiek op libertaire wijze gekanaliseerd kan worden. Maar de uitvoerende organen van die stedelijke bestuurslichamen vormen nu reeds een hoogst onzekere factor -begraven als ze zijn onder enorme bureaucratieën, politie-instanties, belastingdiensten en rechtbanken, die bij een libertaire aanpak tot ernstige problemen leiden. We moeten ons echter in alle openheid afvragen hoe de concrete situatie eruit ziet. Als gemeenteraden en burgemeestersposten in grote steden een arena verschaffen waar gestreden kan worden tegen de concentratie van macht in een steeds sterker wordende staat of provincie, is het meedoen aan verkiezingen voor de gemeenteraad wellicht onze laatste toevlucht om de ontwikkeling van autoritaire staatsinstellingen tot staan te brengen en een institutioneel gedecentraliseerde democratie te herbouwen.

Zonder twijfel vergt het veel tijd om een stedelijk gebied als New York City *fysiek* te decentraliseren in echte gemeenten en uiteindelijk in communes. Zo'n poging maakt deel uit van het maximumprogramma van een Groene beweging. Maar er is geen reden te noemen waarom een stedelijk gebied van een dergelijke omvang niet stap voor stap institutioneel gedecentraliseerd kan worden. Dit onderscheid tussen fysieke en institutionele decentralisering moet voortdurend in het oog gehouden worden. In het verleden hebben radicalen en zelfs ook stedebouwkundigen steeds weer uitstekende voorstellen gedaan om in zulke uitgestrekte urbane gebieden de democratie te 'lokaliseren' en de bevolking meer macht te geven. Voorstellen die cynisch de grond in geboord werden door centralisten die fysieke beletselen aanvoerden voor zo'n operatie.

Door institutionele decentralisering gelijk te stellen aan fysieke opdeling van een dergelijk groot gebied, ontstaat verwarring over de argumenten die decentralisten gebruiken. Op een bedrieglijke manier stellen centralisten het voor alsof deze geheel verschillende ontwikkelingsprocessen identiek zijn of niet van elkaar te scheiden. Libertaire lokalisten zullen voortdurend het onderscheid tussen institutionele en fysieke decentralisatie voor ogen moeten hebben, want de ene is geheel te realiseren, zelfs al zou het jaren duren voordat de andere is bereikt.

BLADEREN 17

De Golfoorlog: op het moment dat ik dit stuk uittik is zojuist de 'landoorlog' ingezet. Eén uitkomst lijkt bij voorbaat vast te staan: echte winnaars zullen er niet zijn.

Dat vindt niet iedereen, zoals bekend. Wat te denken van het, in het gunstigste geval, nogal cynische commentaar van *Dirk-Jan Baar* in *Intermediair* (22-2-1991): "De Italiaanse opstelling maakt (...) duidelijk wie er aan het winnen is, een geruststellende gedachte".

Inmiddels beginnen ook de artikelen te verschijnen over datgene wat er 'werkelijk' aan de hand is. In dit verband moet ik hier een (bewerkt) artikel noemen van *Noam Chomsky* dat in -het inmiddels ter ziele gegane blad- *Forum* (31-1-1991) te vinden was. Chomsky: "Deze oorlog is een manier van de VS om Europa en Japan te treffen. (...) De Amerikanen wilden deze oorlog. Want: de sancties werkten èn: er waren *serieuze* Iraakse aanbiedingen om te gaan onderhandelen". De VN-resolutie beschouwde Chomsky als een verklaring van de VN dat zij hun handen van de zaak afgetrokken hadden.

In Nederland kwam het verzet tegen de oorlog maar langzaam op gang: na een weekend waarop er in bijvoorbeeld Spanje maar liefst twee miljoen mensen op de been waren om tegen de Golfoorlog te demonstreren, maakte de Rotterdamse stadstelevisie melding van een demonstratie waaraan 30 mensen deelnamen. Inmiddels is er een organisatie, het *Komitee Anti-Golf Oorlog* (KAGO), dat het blad *Aktiegolf* is gaan uitgeven. In het (tweede) nummer dat ik onder ogen kreeg onder andere een stukje over het feit dat het *IKV* en *Pax Christi* het dit maal hebben af laten weten. Aan de christelijke achtergrond van beide organisaties kan het niet gelegen hebben, geloof ik. Dat wil zeggen: dat bewees *Kees Koning*! In de *NRC* (11-2-1991) stond een sympathiek portret van deze 'consequente christen-anarchist'. Over dit christen-anarchisme meer in een volgend nummer van dit tijdschrift. Daarin ook aandacht voor een nieuwe uitgave van de AU (Gê Nabrink, *Seksuele Hervorming*) en voor een nieuwe libertaire uitgeverij (Iris) met een Bakoenin-uitgave.

Onlangs het maandblad van *De Vrije Gedachte* weer eens gelezen. Eerlijk gezegd omdat ik bang was dat daarin wel eens een fel anti-islamitisch verhaal aan te kunnen treffen. Maar gelukkig, ik had het mis. In het februari-nummer slechts een sober commentaar over de Golfoorlog van DVG-voorzitter *Jan Vis*.

Wat dit nummer de moeite waard maakte was een discussie over de Libertarische Beweging, in anarchistische kring beter bekend als de 'anarcho-kapitalisten' (zie bijvoorbeeld het artikel van Percy Lehning in: De AS 54). Het *Fascisme Onderzoeks Kollektief* tekent in dit DVG-nummer namelijk protest aan tegen het feit dat DVG in een eerder nummer die libertariërs aan het woord liet...

Ongetwijfeld behoren *Hayek* en *Nozick* tot de meest spraakmakende voormannen van die libertariërs (voor de goede orde: de enige mij bekende 'voorvrouw', *Ayn Rand*, overleed niet zo lang geleden). Intellectuele portretten van beide heren zijn te vinden in de bundel *Filosofen van het hedendaags liberalisme*, onder redactie van *Paul Cliteur* en *Gerry van der List* (Kok Agora, Kampen 1990, 156 blz., ƒ27,90). Verder in hun liberale portrettengalerij aandacht voor Popper, Aron, Rawls, Dahrendorf en Berlin. Een prima boekje wat mij betreft: je moet tenslotte weten waar je tegen bent. Alleen jammer bijvoorbeeld dat *J. Oversloot* in zijn verhaal over *Nozick* met geen woord repte over de anarcho-kritiek op zijn 'utopia'.

Gelukkig ook biografisch nieuws over figuren die dichter bij het anarchisme stonden.

Allereerst een biografie van de kunsthistoricus *Sir Herbert Read* (1893-1968), in anarchistische kring vooral bekend vanwege zijn essaybundel *Anarchy and order* (1952, diverse reprints). Zijn biografie, van de hand van *James King*, werd door *Chris van der Heijden* uitvoerig in *Vrij Nederland* (24-11-1990) besproken.

Voorts verscheen er onlangs een biografie van de Engelse schrijver, schilder en componist *Samuel Butler* (1835-1902), auteur van onder andere een commentaar op Shakespeares sonnetten èn de utopische romans *Erewhon* (1872) en *Erewhon revisited* (1901). De biografie werd geschreven door *Peter Raby* en heet eenvoudigweg *Samuel Butler: a biography*. Voor een bespreking kan ik verwijzen naar een artikel

van *P.N. Furbank* in het *Times Literary Supplement* (8-2-1991).
Van *Annie Romein-Verschoor* verscheen, na de eerder in deze rubriek gesignaleerde biografie van *Angenies Brandenburg* (1988), nu ook een bibliografie, een gezamenlijke uitgave van het I.I.S.G. en het I.A.A.V., het *Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging* (Bibliografie 1910-1985, Amsterdam 1990, 160 blz., *f*35,=; infofolder I.A.A.V. via 020-6242143).
In de vorige aflevering van deze rubriek meldde ik de kritische ontvangst van de *Kropotkin*-studie van *Caroline Cahn*. Inmiddels kan ik over dit boek ook een positief geluid melden, te weten het besprekingsartikel van *Frank H. Brooks* in de *American Political Science Review* (Vol. 84:4, dec. 1990). Rudolf de Jong bespreekt het boek elders in dit nummer. Ook kan ik melden dat *Karl S. Guthke*, wiens Traven-biografie ik eveneens in de vorige aflevering signaleerde, eerder over Traven publiceerde. Zijn in alle opzichten schitterende boekje *'Das Geheimnis um B. Traven entdeckt' und rätselvoller denn je* verscheen nota bene al in 1983 (Büchergilde Gutenberg, Frankfurt/M., 95 blz., ca. *f*20,=) en is nog steeds leverbaar. Ander nieuws van onze buren rechts betreft een nummer van *Trafik* (Eduard Str. 40, D-4330 Mülheim), gewijd aan *Donald Rooum* en zijn libertaire stripheld *Wildcat* (nr. 33, 10 DM). Ik ken *Wildcat* uit *Freedom* en vind hem oervervelend. Iets voor de liefhebbers dus, dit Trafik-nummer.

De gebruikelijke varia tot slot.
Allereerst dan de SUN-(her)uitgave van *De oorsprong van de moderne architectuur, een geschiedenis in documenten*, een boek waar ik bijzonder enthousiast over ben. De samenstellers *Liane Lefaivre* en *Alexander Tzonis* bieden namelijk meer dan de gebruikelijke plaatjes met de dezer dagen helaas maar al te vaak post-moderne praatjes. In plaats daarvan reprints van klassieke prenten en vertalingen van klassieke teksten. Van de laatste noem ik drie voorbeelden: *Mercier*'s tekst 'Het jaar 2440' (uit 1770), *Goethe*'s 'Over de Duitse bouwkunst' (1772) en *Condorcet*'s 'Nota over ziekenhuizen (1886). Voor de goede orde vermeld ik dat de eerste opgenomen tekst uit 1125 dateert en de oudste in 1810 verscheen (Nijmegen 1990, 451 blz., *f*49,50).
Dan het boek *Economie als wereldoorlog* van de Groen-linkse europarlementariër *Herman Verbeek* (Kok Agora, Kampen 1991, 255 blz., *f*29,50). Ondanks alles -ik herinner mij een groen-linkse stoelendans om zijn Europese zetel!?- mag ik 'm wel die Verbeek, 'priester te Groningen', al weet ik niet waarom. Aan de oorspronkelijkheid van zijn ideeën kan het niet liggen, aan zijn schrijftalent al evenmin en van het feit dat hij drie kranten en twee heuse weekbladen leest (waarvan hij in een uitermate curieuze literatuurlijst bij zijn boek melding maakt) zal naar ik aanneem wel helemaal niemand onder de indruk zijn. Misschien vind ik Verbeek eigenlijk alleen maar aandoenlijk, zo bedenk ik mij nu. Maar dat zegt niks! Want aandoenlijk vind ik *Saddam Hoessein* bijvoorbeeld ook. Om deze rubriek toch positief te besluiten, noem ik tot slot het prachtige boekje *Het beloofde land* van *Adriaan van Dis* (Meulenhoff 1990, 119 blz., *f*22,50). Niet omdat het hier, zoals de titel wellicht zou doen vermoeden, om een utopische roman gaat. Integendeel, zou ik haast zeggen. Van Dis schreef echter wel een even integer als sober Zuidafrikaans reisverhaal waarin de auteur zijn oprechte best deed zijn 'anti-racistische vooroordelen' uit te schakelen -iets waar hij gelukkig soms wèl en soms niet in slaagde. (CB)

BOEKBESPREKINGEN

KROPOTKIN

Het is moeilijk een boek over het anarchisme te vinden waarin Peter Kropotkin zo niet behandeld dan toch vermeld wordt. Het historisch onderzoek over deze meest gelezen anarchist die meer dan wie ook vorm gaf aan de anarchistische ideeën is echter, zeventig jaar na zijn dood, nog zeer mager.
Na zijn overlijden verschenen er een aantal herdenkingsuitgaven van geestverwanten. De belangrijkste -en mooist uitgevoerd- is de bundel die de drukker-kunstenaar Joseph Ishill uitgaf. In 1950 publiceerden George Woodcock en Ivan Avakumovic *The anarchist prince. A biogra-*

phical study of Peter Kropotkin. Er verscheen een Franse vertaling van en verschillende herdrukken, onder andere bij Black Rose in Canada.[1] Het is een bijzonder leesbaar boek, maar zonder wetenschappelijk apparaat. De archieven op het IISG en in Rusland konden door de schrijvers niet geraadpleegd worden. Martin Miller, die in 1976 een wetenschappelijke biografie publiceerde (*Kropotkin*), kon dit wel. Het resultaat is een degelijke biografie, waarin de persoon van Kropotkin echter toch niet helemaal uit de verf komt, niet gaat leven voor de lezer. Een Russische biografie van N.M. Pirumova, *Petr Alekseevich Kropotkin*, die in 1972 in Moskou verscheen, kan ik niet lezen maar wordt heel gunstig beoordeeld. Voor de ontwikkeling van Kropotkins denken en een kritische bespreking van zijn werken is Max Nettlau, *Geschichte der Anarchie* onmisbaar. De hoofdstukken die in de verschillende delen van deze *Geschichte* aan Kropotkin gewijd zijn, vormen tezamen de omvangrijkste en belangrijkste studie die over Kropotkin verschenen is.

Caroline Cahm die al eerder over Kropotkin publiceerde, heeft thans een uiterst minutieus onderzoek verricht naar de ontwikkeling van Kropotkins opvattingen in de cruciale jaren 1872-1886.[2]

Cruciaal, want het is de periode waarin hij in de eerste plaats organisator en agitator in de revolutionaire bewegingen in Rusland en Europa was en nog niet de theoreticus en schrijver. In 1872 kwam Kropotkin, dertig jaar oud in aanraking met de anarchistische Jura-federatie in Zwitserland, die deel uitmaakte van de Eerste Internationale en waarin onder andere James Guillaume actief was. Het contact met de arbeiders -veelal horlogemakers- in de Jura had een blijvende invloed op Kropotkin. Terug in Rusland was hij actief in de ondergrondse revolutionaire beweging -de Chaikovsky-kring-, werd gearresteerd en veroordeeld. Na een opzienbarende ontsnapping uit de gevangenis bereikt hij in 1876 West-Europa. Spoedig neemt hij een centrale plaats in in de anarchistische beweging en in de intieme vriendenkring die zich rond Bakoenin gevormd had en na diens dood bleef bestaan en waartoe onder andere J. Guillaume, P. Brousse, García Viñas en Elisée Reclus behoorden. Kropotkin is actief betrokken bij het internationale anarchistische congres in London (1881), de laatste manifestatie van de anti-autoritaire richting in de Eerste Internationale en hij zit, na een proces in Lyon dat internationale aandacht krijgt, drie jaar in een Franse gevangenis (1883-1886).

Hierna gaat hij naar Engeland en ontwikkelt zich tot de belangrijkste schrijver en theoreticus van het anarchisme. Zijn boek *Woorden van een opstandeling* is dan al verschenen (1885). Het zal gevolgd worden door onder andere *De verovering van het brood* (1892), *Veldarbeid, industrie en werkplaatsen* (1899), *Wederkerig dienstbetoon* (1902), boeken die de geestelijke bagage vormden voor vele generaties van anarchisten. Zij ontstonden uit artikelenreeksen die Kropotkin in anarchistische en andere bladen schreef. Pas onlangs is overigens één van zijn eerste artikelenreeksen, die hij in *Freedom* schreef, samen met latere artikelen van hem in dit blad, gebundeld door Heiner Becker en Nicolas Walter, die er ook een interessante inleiding bij schreven.[3]

Terug naar het boek van Cahm. Haar studie berust op uitgebreid literatuur- en bronnenonderzoek in negentien archieven in West- en Noord-Europa, Rusland en de Verenigde Staten. Het wetenschappelijk apparaat beslaat 86 pagina's. In de index zijn helaas de Notes niet verwerkt en evenmin zijn auteurs waartegen Cahm in de Conclusie polemiseert (Fleming, d'Agostino) erin opgenomen. Het boek bevat, naast een korte inleiding en een slothoofdstuk met conclusies, drie delen:

(1) Kropotkin en de ontwikkeling van de theorie van het anarchistisch communisme (uit het andere collectivistisch anarchisme). Het is de overgang van de opvatting "van ieder naar capaciteiten; aan ieder naar prestatie" naar "van ieder naar capaciteiten; aan ieder naar behoeften".

(2) Kropotkin en de ontwikkeling van de anarchistische ideeën over revolutionaire acties door individuen en kleine groepen.

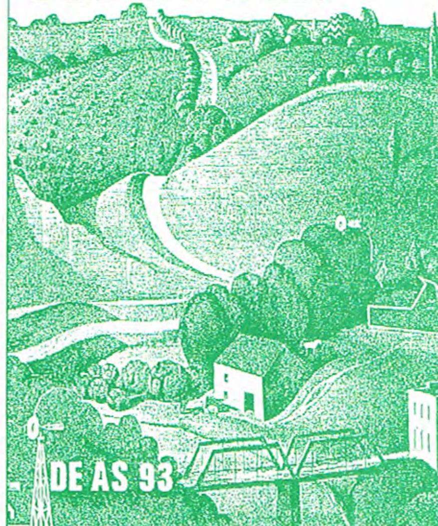
(3) Kropotkin en de ontwikkeling van anarchistische opvattingen over collectieve actie.

In het eerste deel komt Cahm tot de conclusie dat Kropotkin hierin wel een belangrijke rol speelde, maar dat het communistisch anarchis-

me zich in verschillende landen grotendeels onafhankelijk van elkaar en spontaan ontwikkelde (p. 64). Een conclusie die overeenkomt met die van Max Nettlau. De 'propaganda van de daad' staat centraal in het tweede deel, dat hoofdstukken over het congres in London (1881) en het proces in Lyon (1883) bevat. Kropotkin blijkt weinig gelukkig met de term geweest te zijn. In het laatste deel gaat Cahm onder andere in op de betekenis die Kropotkin aan het syndicalisme hechtte. Terecht benadrukt zij dat 'actie' -individuele en collectieve- voor Kropotkin steeds *sociale* actie is, nooit politieke.

Hoewel Cahm veel belangrijke informatie brengt, is haar studie niet geheel bevredigend. "Ik heb geprobeerd", schrijft zij in haar Voorwoord (p. X) "de algemene biografische werken aan te vullen met een grondiger studie van Kropotkins ontwikkeling en die duidelijk geplaatst in de historische context van de ontwikkeling van de Europese anarchistische beweging". Haar 'historische context' is echter eerder de reactie op gebeurtenissen in de anarchistische pers dan de ontwikkeling van de beweging. Een overzichtshoofdstuk over de beweging en Kropotkins rol hierin mist men node. Personen worden zonder enige introductie -zelfs zonder voornaam- ten tonele gevoerd en blijven te veel namen, hetgeen ook de leesbaarheid niet ten goede komt. In feite is er niet sprake van *de* beweging, maar van personen uit de intieme vriendenkring die zich rond Bakoenin gevormd had.
De gescheiden behandeling van de onderwerpen in deel twee en drie is minder gelukkig. Te vaak komt men dezelfde vraagstukken tegen, terwijl andere aspecten onvoldoende belicht worden. Ernstiger is dat het geheel en de samenhang van Kropotkins opvattingen verloren raakt. De verhouding tussen geheime en niet-geheime organisatie, van zo groot belang voor de *inner circle* en van Kropotkins houding tegenover het syndicalisme, komt wel regelmatig ter sprake, maar niet echt uit de verf. In het algemeen zijn de gevolgtrekkingen die Cahm maakt uit concrete gebeurtenissen (bijvoorbeeld Mano Negra, aanslagen in Duitsland) nogal arbitrair. En men kan J. Most toch niet in één adem noemen met de politiespion A. Serraux (p. 276)!
Dan is er de fundamentele vraag naar de plaats van 'actie-theorieën' in het geheel van het anarchisme. Waar spontaniteit, solidariteit en zelf doen zo centraal staan, zijn opvattingen over revolutionaire actie veel meer tijd- en plaatsgebonden dan Cahm zich realiseert. In december 1886 -dus juist aan het eind van de door Cahm behandelde periode- schreef Kropotkin "action must be dictated by the needs of the moment" (Peter Kropotkin, *Act for yourselves*, p. 30).
In de Conclusies, zeker niet het minst interessante hoofdstuk, sluit Cahm zich aan bij het kritische oordeel van Kropotkins geestverwanten Malatesta en Nettlau. Haar boek opent en sluit met een citaat van Malatesta. Deze en vooral ook Nettlau wezen er op dat veel van Kropotkins opvattingen over het anarchisme als hypothesen moeten worden gezien en dat Kropotkin zelf -en in diens voetspoor veel anarchisten- deze hypothesen ten onrechte als wetenschappelijke bewijzen hanteerden. Overigens vermeldt Cahm in haar bibliografie wel alle relevante delen van Nettlaus *Geschichte der Anarchie*[4], maar waar zij hem citeert of noemt verwijst zij doorgaans naar de onbetrouwbare Franse compilatie *Histoire de l'anarchie* die Nettlaus *Geschichte* geen recht doet; meer dan Cahm's studie is Nettlau's werk het 'diepteonderzoek naar Kropotkins ontwikkeling' die zij (p. X) in de bestaande biografieën gemist heeft.
(RdJ)

(1) Onder de titel: Peter Kropotkin, From prince to rebel, 490 pp., 19.95 dollar (paperback).
(2) Caroline Cahm, Kropotkin and the Rise of Revolutionary Anarchism 1872-1886. Cambridge University Press, Cambridge, New York, Port Chester 1989. xii, 372 pp., 35.00 pond (f127,40).
(3) Peter Kropotkin, Act for yourselves. Articles from Freedom 1886-1907, ed. by Nicolas Walter & Heiner Becker, 131 pp. London, Freedom Press, 2.50 pond (f9,10).
(4) Der Anarchismus von Proudhon zu Kropotkin, 1859-1880; Anarchisten und Sozialrevolutionäre (1880-1886); Die erste Blütezeit der Anarchie (1886-1894).

Thom Holterman	*DECENTRAAL BESTUUR: STAD, STRAAT EN FEDERATIE*
Colin Ward	*DE STAD IN DE KOMENDE 25 JAAR*
Rudolf de Jong	*HET RECHT OP DE STRAAT*
Murray Bookchin	*DE BETEKENIS VAN HET CONFEDERALISME*
Cees Bronsveld	*BLADEREN 17*
Rudolf de Jong	*BOEKBESPREKINGEN*

Prijs *f6,50*